

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗИНА

Економічний факультет
Кафедра економічної теорії та економічних методів управління

Допускається до захисту
В.о. завідувача кафедри
д.е.н., проф., акад. НАН України

Андрій ГРИЦЕНКО
«___»_____ 2025 р.

Кваліфікаційна робота бакалавра

на тему:

**« ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ:
ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ »**

Спеціальність 051 «Економіка»

Освітньо-професійна програма «Економіка та економічна політика»

Виконала:

студентка 4 курсу,
групи ЕЕ-41

Карина ЛАКТИОНОВА

Керівник:

д.е.н., проф.,
професор ЗВО кафедри економічної теорії
та економічних методів управління

Володимир СОБОЛЄВ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Факультет економічний

Кафедра економічної теорії та економічних методів управління

Рівень вищої освіти (освітньо-кваліфікаційний рівень) перший, бакалавр

Спеціальність 051 «Економіка»

Освітньо-професійна програма «Економіка та економічна політика»

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. завідувача кафедри

_____ Андрій ГРИЦЕНКО

«_____» лютого 2025 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВРА**

Лактіонова Карина Олександрівна

1. Тема роботи: “Державна підтримка малого бізнесу в Україні: ефективність та перспективи розвитку”

Керівник роботи: Соболев Володимир Михайлович,
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом університету від “04” лютого 2025 року №_____.

2. Строк подання студентом роботи 12.05.2025

3. Перелік питань, які потрібно розробити:

1. Сутність та функції малого бізнесу в економіці
2. Інституційне середовище малого бізнесу та глобалізація.
3. Аналіз необхідності державної підтримки малого бізнесу в Україні.
4. Форми реалізації та ефективність державної підтримки малого бізнесу.
5. Пропозиції щодо вдосконалення державної підтримки.
6. Перспективи розвитку малого бізнесу в умовах цифровізації та глобалізації.

4. Графік роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання
1.	Формування теми кваліфікаційної роботи разом з науковим керівником, затвердження теми, висування робочої гіпотези, розробка плану роботи	10.02.25

2.	Збирання первинної та вторинної інформації відповідно до плану роботи	30.03.25
3.	Підготовка першого розділу кваліфікаційної роботи. Доопрацювання першого розділу згідно з рекомендаціями науково керівника	15.04.25
4.	Підготовка і публікація доповіді на наукову конференцію з викладенням основних ідей кваліфікаційного дослідження	30.04.25
5.	Написання другого розділу кваліфікаційної роботи. Доопрацювання другого розділу згідно з рекомендаціями науково керівника	30.04.25
6.	Написання вступу, висновків кваліфікаційної роботи. Оформлення списку літератури	10.05.25
7.	Підготовка тексту і презентації для передзахисту роботи на кафедрі, отримання рекомендацій і доопрацювання кваліфікаційної роботи у відповідності до них	20.05.25
8.	Подання готової кваліфікаційної роботи на кафедру економічної теорії та економічних методів управління. Проходження перевірки на відсутність плагіату	25.05.25
9.	Підготовка і отримання відгуку і рецензії на кваліфікаційну роботу	31.05.25
10.	Підготовка доповіді та презентації до захисту кваліфікаційної роботи	05.06.25
11.	Захист	Згідно з розкладом

5. Дата видачі завдання: 10.02.2025 р.

Студент

(підпис)

Карина ЛАКТИОНОВА

(ім'я прізвище)

Керівник роботи

(підпис)

Володимир СОБОЛЄВ

(ім'я прізвище)

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛОГО БІЗНЕСУ	
1.1. Сутність та функції малого бізнесу в економіці.....	11
1.2. Інституційне середовище малого бізнесу.....	17
1.3. Глобалізація й малий бізнес.....	29
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ	
2.1. Необхідність та зміст державної підтримки малого бізнесу в Україні.....	36
2.2. Форми реалізації державної підтримки малого бізнесу в Україні.....	42
2.3. Ефективність державної підтримки малого бізнесу.....	51
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ	
3.1. SWOT-аналіз державної підтримки малого бізнесу.....	54
3.2. Пропозиції щодо вдосконалення державної підтримки.....	57
3.3. Перспективи розвитку малого бізнесу в умовах цифровізації та глобалізації.....	59
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Державна підтримка малого бізнесу є однією з ключових складових економічної політики будь-якої країни, оскільки малий бізнес відіграє важливу роль у забезпеченні економічної стабільності, сприяє розвитку конкурентоспроможності, створенню нових робочих місць та зростанню інноваційного потенціалу. Україна не є винятком, і з огляду на сучасні виклики, що стоять перед національною економікою, необхідність ефективної державної підтримки малого бізнесу стає особливо актуальною.

Незважаючи на значний потенціал малого бізнесу, в Україні існує низка проблем, які обмежують його розвиток, зокрема — високий рівень адміністративних бар'єрів, обмежений доступ до фінансування, недостатньо ефективна система податкової політики та відсутність чіткої стратегії підтримки з боку держави. Водночас, малий бізнес є драйвером інновацій та підвищенням економічної активності на регіональному рівні. Тому питання ефективності та розвитку державної підтримки малого бізнесу в Україні є не тільки науково-теоретичним, а й практично важливим аспектом для формування стратегій економічного розвитку країни.

Питання розвитку малого бізнесу в Україні стало надзвичайно актуальним в умовах глобальних економічних викликів, політичної нестабільності та соціальних змін. Малий бізнес є важливою складовою національної економіки, адже саме на його плечах лежить створення робочих місць, стимулювання інновацій, розвиток місцевих економік і значний внесок у формування середнього класу. Проте для ефективного розвитку цієї сфери необхідно створення належних умов через державну підтримку.

Незважаючи на те, що в Україні існує значний потенціал для розвитку малого бізнесу, реалії показують, що він стикається з численними проблемами, такими як високий рівень податкового навантаження, недостатній доступ до фінансових ресурсів, бюрократичні перепони та відсутність підтримки на всіх

етапах підприємницької діяльності. У зв'язку з цим державна підтримка малого бізнесу стає важливим інструментом для стимулювання економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

У цьому контексті тема дослідження є надзвичайно важливою, оскільки ефективність державної підтримки малого бізнесу безпосередньо впливає на успішність підприємницької діяльності та економічне процвітання країни. Зокрема, важливо вивчити чинники, що впливають на ефективність державних ініціатив, а також розробити рекомендації для удосконалення політики підтримки цього сегменту бізнесу.

Стан наукової розробки проблеми. Проблема державної підтримки малого бізнесу в Україні активно досліджується в контексті економічної теорії та практики. Вчені звертаються до аналізу різних форм підтримки підприємців, включаючи фінансові механізми, податкові пільги, освітні та консалтингові послуги, а також питання державних гарантій та субсидій.

Різні аспекти проблематики розвитку малого бізнесу у цілому, у тому числі ефективності системи його державної підтримки, знайшли своє ґрунтовне відображення у працях таких авторів, як І. Бабій, О. Баксалова та О. Остапчук [5], В. Васюта [7, 8, 67], У. Ватаманюк - Зелінська, О. Кілочко та М. Зелінський [9], В. Гришко та М. Васильченко [11], А. Гуренок [12], А. Длігач [17], О. Дячун та І. Нагорняк [18], Д. Ливч [23], В. Лойко та Б. Александров [24], Д. Михайленко [28], Р. Мірошник та У. Прокоп'єва [30], Д. Пілевич [35], Т. Піхняк [36], Г. Сухорукова [45], Р. Харченко [49], Л. Яценко [50] та ін.

У зарубіжній літературі накопичено значний масив джерел з фундаментальних проблем підприємництва, цифрової економіки та соціальних аспектів бізнесу, в контексті глобальних тенденцій та локальних викликів. Серед останніх досягнень слід відзначити праці таких авторів, як М. Бойс [52], Е. Боначич та Дж. Моделл [51], А. Брем, Р. Байерль та Й. Беренс [53], Р. Гомес, М. Семанські та А. Ісаков [59], М. Гофер [60], М. Дресслер [56], Р. Козельські [61], П. Лаудербо [62], П. Пакру [63], Дж. Редес, Л. Вайнберг [64], П. Фіцпатрік та Г. Кавасаки [58], Дж. Фішер [57], М. Щапер, Т. Волері, П. Вебер, В. Гібсон [65]

та ін. [54, 55, 66].

Значна частина дослідників зосереджуються на загальних питаннях розвитку підприємництва, необхідності створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу в Україні, аналізі зарубіжного досвіду, порівняння з іншими країнами та пропозиції щодо удосконалення державної підтримки малого бізнесу на національному рівні.

Водночас, багато авторів акцентують увагу на недосконалості існуючої системи підтримки, що не завжди враховує специфіку малого бізнесу та його потреби в умовах мінливої економічної ситуації.

Попри наявність значного обсягу робіт, наукові дослідження щодо практичної реалізації державної підтримки малого бізнесу в Україні залишаються обмеженими. У науковій літературі відсутні ґрунтовні дослідження, що детально аналізують реальні наслідки державних ініціатив для конкретних підприємств, а також довгострокові ефекти цих підтримок на розвиток економіки країни в цілому.

Тому вивчення проблем, з якими стикаються підприємці при отриманні підтримки, а також виявлення бар'єрів і недоліків у системі державної допомоги є важливим напрямом наукових розробок.

Отже, поглиблений аналіз існуючих проблем і розробка ефективних механізмів підтримки малого бізнесу в Україні, з урахуванням сучасних економічних умов та міжнародного досвіду, зберігає свою актуальність.

Виходячи з актуальності теми та враховуючи досягнутий рівень її наукової розробки, ми поставили за **мету дослідження** оцінку ефективності державної підтримки малого бізнесу в Україні, виявлення чинників, що впливають на її результативність, і на цій основі визначення головних шляхів вдосконалення державної політики в цій сфері.

Завданнями дослідження є:

- оцінити сучасний стан розвитку малого бізнесу в Україні;
- розкрити основні механізми державної підтримки малого бізнесу;
- виявити проблеми та бар'єри, з якими стикаються малі підприємства

при отриманні державної підтримки;

- узагальнити міжнародний досвід підтримки малого бізнесу та можливості його адаптації в Україні;

- розробити рекомендації для підвищення ефективності державної підтримки малого бізнесу.

Об'єктом дослідження є малий бізнес в Україні.

Предметом дослідження є ефективність державної підтримки малого бізнесу в Україні у сучасних умовах.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження в дипломній роботі застосовано комплексний підхід, що дозволяє всебічно оцінити ефективність державної підтримки малого бізнесу в Україні. У рамках цього підходу використовуються різні методи, що забезпечують аналіз як нормативно-правової бази, так і практичних аспектів впровадження підтримки. Основним інструментом для дослідження нормативно-правових актів, які регулюють діяльність малого бізнесу, є аналіз документів. Він дозволяє виявити ключові положення державної політики щодо підтримки підприємництва, а також оцінити відповідність існуючих норм реальним потребам малого бізнесу. У процесі цього аналізу особлива увага приділяється вивченню змін у законодавстві, які мають безпосередній вплив на підприємницьке середовище.

Для оцінки результативності державної підтримки застосовується інтерпретація статистичних даних. Це дозволяє отримати об'єктивне уявлення про те, як різні форми підтримки (фінансова допомога, податкові пільги, тощо) впливають на фінансові результати підприємств, їхній розвиток та стійкість у конкурентному середовищі. Статистичні дані надають змогу простежити динаміку розвитку малого бізнесу в різних регіонах і сферах діяльності.

Порівняльний аналіз є важливим елементом методології, оскільки дозволяє порівняти практики державної підтримки малого бізнесу в Україні з міжнародним досвідом. Це дає можливість виявити слабкі місця в існуючій системі підтримки та знайти шляхи для її вдосконалення на основі досвіду інших країн. Для більш глибокого розуміння ефективності існуючих механізмів

підтримки важливим є застосування методів соціологічного дослідження. Завдяки опитуванням та інтерв'ю з підприємцями та експертами можна отримати реальну інформацію про те, як на практиці працюють державні ініціативи, які бар'єри існують для малого бізнесу, і що можна зробити для покращення підтримки з боку держави.

Інформаційно-джерельна база. Інформаційно-джерельна база даного дослідження складається з нормативно-правових актів України, статистичних даних, наукових статей, економічних звітів міжнародних організацій, а також публікацій вітчизняних та міжнародних економістів. Зокрема, використано:

— закони та підзаконні акти України, що регулюють діяльність малого бізнесу;

— офіційні статистичні матеріали Державної служби статистики України та Європейської статистичної служби;

— звіти та інші матеріали Міністерства економіки України, що стосуються підтримки малого бізнесу;

— наукові праці (статті та монографії) українських та зарубіжних вчених в галузі економіки та підприємництва;

— аналітичні огляди та прикладні дослідження економічних експертів, розміщені на провідних вітчизняних бізнесових сайтах.

Джерела інформації доповнені аналітичними даними щодо результативності різних форм підтримки малого бізнесу на прикладі конкретних підприємств, а також інформацією з міжнародної практики в сфері розвитку малого підприємництва.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до оцінки ефективності державної підтримки малого бізнесу в Україні в умовах воєнного стану. В роботі пропонується новий аналіз існуючих механізмів підтримки з урахуванням поточних економічних реалій та потреб малого бізнесу. Крім того, в роботі проведено порівняння з міжнародною практикою підтримки малого підприємництва, що дозволить виявити сильні та слабкі сторони української політики.

Практична цінність дослідження полягає в розробці конкретних рекомендацій для органів державної влади та підприємців щодо покращення ефективності державної підтримки малого бізнесу. Рекомендації можуть бути використані для вдосконалення державної політики та підвищення рівня підприємницької активності в Україні.

Структура та обсяг роботи. Дана робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 75 сторінок, у т.ч. основний текст (вступ, 3 розділи та висновки) – 63 сторінки, робота містить 14 таблиць та 13 рисунків. Перелік використаних джерел містить 67 назв.

Апробація роботи. Основні положення та висновки проведеного дослідження доповідались на XVII міжнародній науково-практичній конференції "Сучасні кризові явища в економіці та проблеми облікового, контрольного та аналітичного забезпечення управління підприємством" (м. Луцьк, 24 травня 2025 року) [42].

РОЗДІЛ 1

МАЛИЙ БІЗНЕС В УКРАЇНІ : СУТНІСТЬ, РОЛЬ ТА ВИКЛИКИ

1.1. Сутність та функції малого бізнесу в економіці

Малий бізнес — це не просто невеликі підприємства чи малі підприємці, це важливий інструмент економічного розвитку будь-якої країни. Цей інструмент має суттєвий вплив на економіку країн в цілому. Він являє собою не лише мікро- та малий бізнес, що включає підприємства з кількістю працівників від 50 до 100 осіб, а й особливу економічну категорію, яка відповідає за створення нових робочих місць, інновацій, конкуренції та економічної стабільності.

“Малий бізнес відіграє свою роль в розвитку економіки держави, є джерелом надходжень до бюджету, впливає на зайнятість населення, надаючи робочі місця в Україні та розвинених країнах світу,” - зазначають А. Козак та Л. Гевлич [22, с. 236].

Малий бізнес дійсно є однією з важливих складових економіки, здатною забезпечити гнучкість економічної системи та швидко адаптуватися до будь-яких змін на шляху. Ці підприємства створюють певний ґрунт для розвитку нових індустрій, технологій і навіть нових ринків. У світі малого бізнесу часто народжуються інновації, які в подальшому можуть перейти на рівень великих корпорацій. Успішний малий бізнес, отримуючи належну підтримку та можливості для розвитку, має потенціал для масштабування та перетворення в великі компанії, і в подальшому майбутньому, здатні конкурувати на міжнародних ринках.

Згідно з законодавством України, малий бізнес — це підприємства, що відповідають певним критеріям, таким як обсяг річного доходу, кількість працівників та розмір активів [20]. В Україні малий бізнес включає в себе

підприємства, що мають до 50 працівників і річний дохід, який не перевищує певного порогу, до 10 млн євро, залежно від сфери діяльності. На рис. 1.1 показано критерії визначення суб'єктів мікро- та малого підприємництва, відповідно до законодавства України.

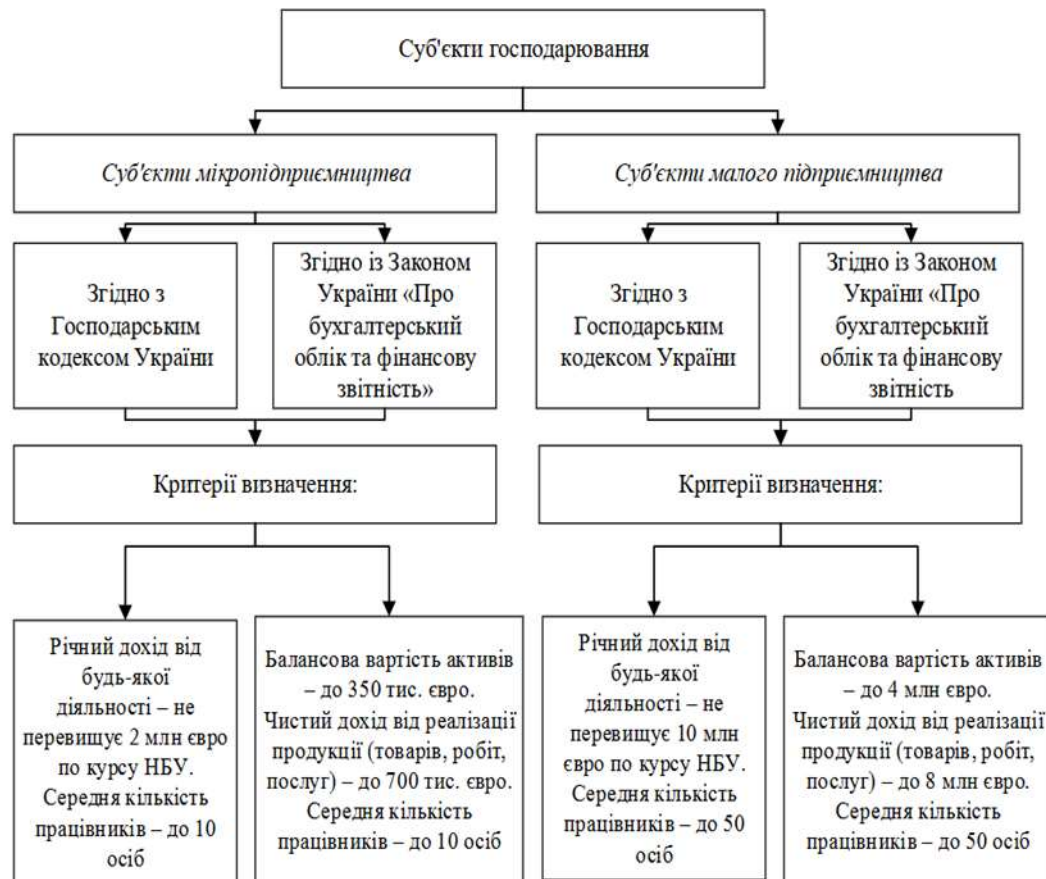

Рис. 1.1. Критерії визначення суб'єктів господарювання за кількісними параметрами та масштабом діяльності відповідно до чинного законодавства

Джерело: [35].

Однак, навіть якщо ми застосовуємо ці формальні критерії, важливо також розуміти, що поняття «малий бізнес» є набагато ширшим і включає в себе різноманітні аспекти діяльності таких підприємств. Малий бізнес вирізняється гнучкістю та оперативністю реагувати на коливання ринкової кон'юнктури та зміни споживчих потреб.

Безумовно, поняття малого бізнесу в Україні визначене на законодавчому

рівні, проте, як зауважують В. Акуленко, О. Захаркін та І. Комендант: “Незважаючи на законодавчі формулювання, визначені у Господарському кодексі України та інших нормативних документах, існують два різнополюсні підходи, згідно з якими «малий бізнес» є ширшим поняттям, ніж «мале підприємство», адже бізнес виникає на ринку між усіма його учасниками продавцями, покупцями, робітниками, а не лише підприємцями [3, с. 148].” Значення малого підприємництва для економіки розкрито нижче на рис. 1.2.

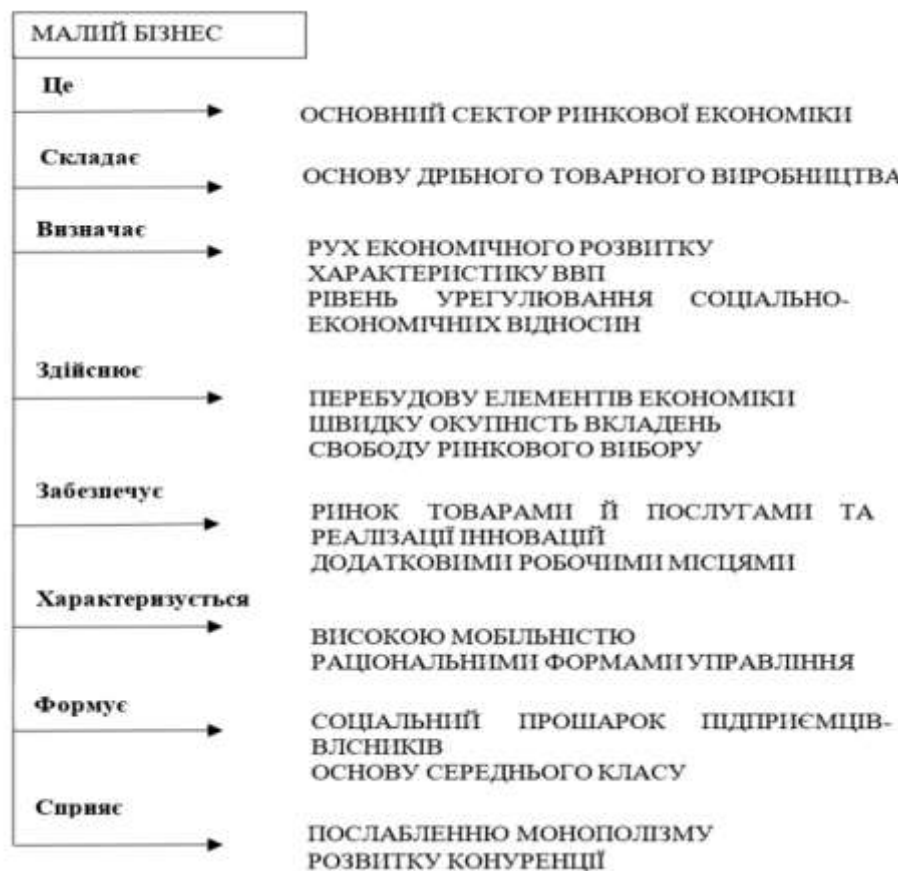

Рис. 1.2. Суть і значення малого підприємництва.

Джерело: [7].

Важливу роль малого підприємництва у стабілізації економіки підкреслюють В. Васюта, А. Путря та В. Пивоваров [8], які зазначають, що саме малі підприємства створюють нові робочі місця, активізують регіональний розвиток та є важливою ланкою в соціально-економічному середовищі країни.

В. Дикань, Н. Фролова та А. Толстова [14, 15] звертають увагу на вразливість малого бізнесу через обмеженість ресурсів, проте відзначає його потенціал у генерації нових ідей, що можуть трансформувати окремі галузі. Також акцентують увагу на важливості державної підтримки для ефективного функціонування малого підприємництва.

О. Димченко, Є. Кисельгоф та М. Рищенко [16] розглядають малий бізнес як потужний інструмент розвитку інновацій і технологій. Вони вважають, що малі підприємства є не лише джерелом зайнятості, а й рушієм технологічного оновлення економіки, особливо в тих нішах, які не охоплюються великою промисловістю.

С. Тульчинська та А. Шило [46] підкреслюють значення малого бізнесу для розвитку місцевої інфраструктури та розвитку територій, зокрема у сільській місцевості. На думку авторів, підприємці в цих регіонах відіграють ключову роль у покращенні якості життя населення шляхом створення нових послуг та об'єктів соціального призначення.

Таким чином, малий бізнес у сучасних умовах виконує низку важливих функцій: і економічну, і соціальну, і інноваційну, і звісно інфраструктурну. Він сприяє зростанню зайнятості, розвитку нових ринків праці, адаптації до економічних викликів та впровадженню нових альтернативних ідей.

Особливу увагу слід звернути на те, що малі підприємства стають джерелом інновацій. Це обумовлюється тим, що малі підприємці мають свободу експериментувати з новими ідеями, продуктами, послугами та технологіями, що дозволяє їм займатися бізнесом на більш інноваційній основі. Це дає можливість не лише розвивати нові продукти, а й удосконалювати вже існуючі. Малі підприємства часто виступають як новітні стартапи, що вводять на ринок нові технології та рішення, які потім можуть бути масштабовані або адаптовані великими компаніями.

Слід наголосити, що підприємства грають важливу роль у стимулюванні конкуренції на ринку. Чим більше малих підприємств в економіці, тим більша конкуренція на ринку товарів і послуг. Це сприяє зниженню цін, покращенню

якості продукції та послуг, а також створює умови для постійного розвитку та вдосконалення бізнес-процесів. Конкуренція змушує компанії постійно вдосконалювати свої стратегії, що сприяє не тільки їхньому власному розвитку, а й загальному підвищенню ефективності економіки.

“Конкурентна політика формується під впливом змін у діяльності підприємницьких структур та в процесі своєї еволюції передбачає розробку й впровадження принципово нових підходів до формування та оцінки рівня конкурентоспроможності підприємства, створення й реалізації комплексної системи управління конкурентоспроможністю, вибору конкурентної стратегії на ринку товарів і технологій, спрямованих на успішну виробничо-комерційну діяльність, що відповідає рівню мінливості зовнішнього середовища підприємства.” - зазначають І. Бабій, О. Баксалова та О. Остапчук [5, с.125].

Не можна не звернути уваги на те, що малі підприємства мають значний вплив на джерела доходу та робочих місць для місцевого населення. Відкриття малих підприємств у регіонах може допомогти зменшити внутрішню міграцію в великі міста та підтримувати економічну активність у сільських або віддалених районах. Вони можуть бути орієнтовані на специфічні потреби регіону, що дозволяє ефективно використовувати місцеві ресурси та забезпечувати сталий розвиток.

Такий підхід сприятиме підвищенню соціальної стабільності населення, забезпечуючи можливість працевлаштування для людей, які можуть мати труднощі з пошуком роботи саме у великих компаніях. Це стосується, зокрема, молоді, осіб похилого віку, жінок або людей з обмеженими можливостями. Малі підприємства часто готові прийняти на роботу працівників, які можуть не відповідати вимогам великих корпорацій, не мати певного досвіду роботи або рівня освіти, відповідно до цього, забезпечують соціальну інтеграцію та підтримку найуразливіших верств населення.

“Цього року однією з ключових тем Індексу стала інклюзивність бізнесу. Компанії готові наймати не лише молодь, а й людей старшого віку, ветеранів, а також представників інших вразливих груп. Я впевнена, що цей тренд

продовжуватиметься й отримає додаткову підтримку завдяки розвитку відповідних банківських продуктів і послуг для бізнесу.”- зауважила І. Губарець [27].

Отже, малий бізнес є важливим елементом економічної системи, виконуючи численні функції, які сприяють розвитку економіки на всіх рівнях — починаючи з створення робочих місць для різних верств населення до стимулювання інновацій. Його гнучкість, здатність до адаптації і швидке реагування на зміни дають йому великі переваги в умовах сучасного мінливого ринку.

Однією з основних причин, чому малий бізнес може бути інноваційним, є його здатність до швидкої адаптації. У порівнянні з великими компаніями, які мають більш складні структури та бюрократичні процедури, малі підприємства мають значно менше рівнів управління та можуть швидко приймати рішення. Це дозволяє їм оперативно реагувати на нові технології, ринкові тренди та вимоги споживачів, що в свою чергу сприяє швидкому впровадженню інновацій.

Стартапи та молоді підприємства часто залежать від інновацій для того, щоб забезпечити свою конкурентоспроможність на ринку. Вони можуть працювати в таких сферах, як інформаційні технології, біотехнології, екологічні технології, де постійний розвиток та вдосконалення є необхідними для виживання.

Не менш важливим є те, запевняють Р. Мірошник та У. Прокоф'єва, що відбувається активне залучення нових підприємців, які хочуть реалізувати свої ідеї та розвивати нові продукти чи послуги. Це також сприяє розвитку інновацій в суспільстві, адже зростає кількість людей, які готові вкладати свої ресурси, знання та час у нові ідеї, експериментувати та створювати щось нове для компаній. Це стає основою для розвитку цілих галузей, де нові підприємства можуть знайти свою нішу, запропонувати унікальні рішення для існуючих проблем, тим самим збагачуючи ринок [30].

Зважаючи на це, логічно припустити, що інноваційний потенціал

виявляється в здатності орієнтуватися на конкретні потреби та побажання споживачів. Малі підприємства мають можливість працювати з більш вузькими ринками та зосереджуватись на детальному вивченні потреб своєї аудиторії. Вони можуть швидко змінювати свої стратегії чи продукцію залежно від змін у запитах споживачів, що дозволяє їм бути гнучкими і динамічними в своєму підході до бізнесу.

Відповідно, вони здатні не тільки вдосконалювати існуючі продукти чи послуги, але й створювати зовсім нові галузі та економічні нішеві сегменти. Це призводить до розвитку нових бізнес-проектів, продуктів, послуг та технологій, які можуть значно змінювати структуру ринку. Малі підприємства часто стають тією рушійною силою, яка змінює звичні підходи до ведення бізнесу, вводить нові стандарти якості та споживчих переваг.

Таким чином, малий бізнес має важливу роль в забезпеченні інновацій, адже саме він є джерелом нових ідей та технологій, які стимулюють розвиток економіки в цілому. Його здатність адаптуватися до нових умов, здійснювати експерименти з продуктами та послугами, а також швидко реагувати на зміни ринку робить його ключовим чинником інноваційного розвитку. Малі підприємства, які активно займаються інноваціями, не тільки забезпечують конкурентоспроможність на ринку, а й сприяють створенню нових робочих місць, покращенню життя населення та розвитку економіки в цілому [28].

1.2. Інституційне середовище малого бізнесу

Малий бізнес також є важливою складовою не тільки для стимулювання розвитку економіки на рівні малих міст та селищ, але й сприяє загальному зростанню національного валового внутрішнього продукту (ВВП) країни. Це відбувається завдяки великій кількості товарів і послуг, які виробляються малими підприємствами, а також новим робочим місцям, які вони створюють.

Нерідко ними охоплюються такі сегменти ринку, які є не дуже привабливими для великих компаній, за такими причинами, як висока

конкуренція або обмежений попит на певні товари чи послуги. Як правило, це галузі з високим обігом капіталу або вузькоспеціалізовані ніші, у які великі підприємства не бажають входити. У таких умовах малі підприємства отримують конкурентну перевагу і пропонують клієнтам більш унікальні, індивідуалізовані продукти та послуги. Тим самим, швидко реагують на зміни споживчих уподобань, що дозволяє їм бути гнучкими та ефективно пристосовуватись до коливань ринку.

Таку позицію наголошують автори Л. Гевлич та А. Козак: "... можна констатувати, що малі підприємства мають серйозні переваги у порівнянні із великим бізнесом, зокрема, високу мобільність, гнучкість виробничої структури, прості організаційно-управлінські зв'язки, вузьку спеціалізація видів бізнесу, спрямованість на ті сфери діяльності, які не вигідні і неприбуткові для великих підприємницьких структур, підтримання вільної конкуренції, адаптивність до мінливої кон'юнктури ринку, сприйнятливість для втілення інноваційних технологій" [22, с. 238].

Малі підприємці швидше наважуються на цікаві експерименти з новими ідеями, роблять кроки для створення незвичних товарів чи запроваджують нестандартні форми обслуговування. Саме така інноваційність часто стає тим чинником, який допомагає їм утримуватися на ринку та навіть розширюватися попри значну конкуренцію навкруги. Водночас це сприяє загальному економічному розвитку, адже з'являються нові ринки, нові технології, нові галузі, що активізують економіку України.

До того ж, багато малих підприємств нерідко виступають постачальниками сировини, комплектуючих або послуг для великих виробництв, даючи змогу останнім зосередитися на стратегічно важливих напрямках. Таке співробітництво дуже активно задіяне на практиці та підвищує ефективність економічних процесів, зміцнює виробничі зв'язки та створює синергію між різними секторами економіки.

Окрім економічної, малий бізнес виконує й важливу соціальну функцію. Якщо великі компанії зазвичай діють у мегаполісах і фінансових центрах, то

малі підприємства розвиваються в маленьких регіонах або районних центрах, де інвестиційна активність є значно низькою. При цьому, вони все таки створюють робочі місця, підвищують добробут місцевого населення і стимулюють соціально-економічну активність, сприяючи стабільності в менш розвинених територіях. є важливою складовою економічної структури будь-якої країни.

Рис. 1.3. Роль малого підприємництва в економіці України.

Джерело: [22, с. 239].

Слід зауважити, що вони підтримують здорове конкурентне середовище в країні. Їх поява на ринку сприяє розширенню асортименту продукції, покращенню якості обслуговування та зниженню цін для кінцевого споживача. Участь малого бізнесу в ринковій боротьбі обмежує домінування великих компаній, зменшує вплив монополій і сприяє рівномірному розподілу економічної влади.

Незважаючи на те, що питома вага малого бізнесу у структурі ВВП може бути дійсно невисокою, його роль у динаміці, гнучкості та сталості економіки надзвичайно важлива. Для визначення його реального впливу на ВВП важливо розуміти, що хоча малий бізнес і створює значну кількість робочих місць і

виробляє певну кількість товарів і послуг, але його частка у ВВП є значно меншою порівняно з великими підприємствами. Це пояснюється тим, що малі підприємства часто працюють у сфері обслуговування або у сегментах з низькою доданою вартістю, такі умови обмежують їх потенціал.

Таблиця 1.1

Внесок малого бізнесу в ВВП країн (загальний огляд)

Країна	Значення
США	Малий бізнес створює близько 50 % ВВП, надає роботу 50 % працездатного населення, створює 25 % експорту товарів і послуг, має в 13 разів більше патентів, ніж у великих підприємств. Кількість малих підприємств – більше 90 % фірм країни
Іспанія	У сільському господарстві 80 % малих підприємств, у будівництві, промисловості, суднобудування – 25–30 %
Японія	Сімейний бізнес складає 32 % загальної чисельності, приватні підприємства – 48 %, юридичні особи – 20 %. Загальна частка малого бізнесу в ВВП більше 53 %
Італія	Вважається класичною країною малого бізнесу: у країні діють 3,5 млн малих і середніх підприємств, на яких зайняті приблизно 13 млн чоловік (79 % всієї робочої сили), що виробляють 52 % ВВП. Більшість підприємств діють у межах власних промислових округів
Україна	Малий бізнес становить понад 95 % усіх підприємств, забезпечуючи роботою близько 60 % зайнятого населення та формуючи до 45 % ВВП. Основна діяльність зосереджена у сфері торгівлі, послуг та ІТ. У складних умовах війни малий бізнес залишається гнучким і підтримує економічну стійкість країни

Джерело: складено автором за [22, с. 237].

Підприємці, які ведуть бізнес у різних регіонах країни, зазвичай орієнтуються на актуальні потреби місцевих жителів, ефективно використовуючи природні та економічні ресурси свого краю. Такий підхід формує стабільну та життєздатну економічну модель, яка природно адаптується до особливостей регіону. Активізація малого підприємництва сприяє розвитку

місцевої інфраструктури. В регіонах будуються і ремонтуються дороги, поліпшуються зв'язок та електропостачання. У результаті території, де малі підприємства діють активно, починають динамічно розвиватися як в економічному, так і в соціокультурному аспектах.

Для України малий бізнес має стратегічне значення у формуванні та підтримці соціальної інфраструктури. Наприклад, компанії у сфері обслуговування створюють нові сервіси для населення, підвищуючи рівень добробуту і комфортності життя в місцевих громадах. Це стосується, в першу чергу, закладів охорони здоров'я, освітніх установ, центрів дозвілля, ф також, майстерень, салонів, сервісів побутового обслуговування, які не тільки надають вузькопрофільні послуги, а й стають просторами взаємодії, соціалізації та створення спільнот.

Мале підприємництво також відіграє важливу роль у зменшенні дисбалансу між регіонами та великими містами. Воно пропонує робочі місця у сільській місцевості, зменшуючи потік людей до мегаполісів у постійних пошуках заробітку. Це стимулює залишатися на рідній землі, знижує демографічне навантаження на міста і водночас активізує економічні процеси в регіонах із менш розвинутою інфраструктурою.

Значний внесок малого бізнесу простежується у вирішенні проблем трудової міграції. У ситуації, коли багато українців змушені шукати кращої долі за кордоном через нестачу гідних робочих місць вдома, розвиток малого підприємництва дає альтернативу. Воно відкриває перспективи для працевлаштування, професійного та підприємницького самовираження прямо в рідному регіоні. Це дозволяє молоді будувати кар'єру вдома, не покидаючи країну, залишаючись поруч із сім'ями та підтримуючи зв'язок. Як наслідок, покращується демографічна ситуація, зміцнюються соціальні зв'язки і створюються умови для сталого розвитку як окремих громад, так і держави загалом. У табл. 1.2 на с. 22 показано головні напрями позитивного впливу малого бізнесу на економіку України.

Таблиця 1.2

Внесок малого бізнесу в економіку України (станом на 2024 рік)

Показник	Значення
Частка малого бізнесу в ВВП України	близько 37%
Кількість працюючих у малому бізнесі	2,7 млн осіб
Число малих підприємств в Україні	300 тис. підприємств
Частка малого бізнесу у загальному обсязі експортних поставок	7-10%
Рівень безробіття в Україні	9,8%

Джерело: складено автором за: [13].

Згідно з даними державної статистики України, показники малого та середнього бізнесу демонструють значне відставання порівняно з розвиненими країнами, де частка цих секторів у ВВП часто досягає 50–60%. Це може бути спричинено нижчою продуктивністю, слабшим рівнем інновацій та обмеженим доступом до фінансових ресурсів у вітчизняного малого бізнесу. В Україні невелика частина населення задіяна у малому бізнесі, особливо якщо враховувати загальну чисельність робочої сили. У розвинених економіках значно більша частка зайнятих працює у цьому секторі, що свідчить про сформовану підприємницьку культуру та сприятливіші умови для функціонування малого бізнесу. Кількість малих підприємств в Україні є помітною, однак у контексті загальної економіки вона поступається показникам багатьох європейських країн. Це можна пояснити кращою підтримкою та ефективними стимулами для розвитку малого бізнесу в цих державах. Показники інтернаціоналізації також залишаються незначними. У країнах із розвинутою економікою малий бізнес має вищий рівень інтеграції у глобальні ланцюги поставок і часто робить суттєвий внесок в експорт. В Україні цей аспект розвинений недостатньо, що є однією з причин обмеженого впливу сектору на економіку. Ситуацію ускладнює високий рівень безробіття, який створює додаткові труднощі для розвитку бізнесу. Показники інтернаціоналізації також залишаються незначними. У країнах із розвинутою

економікою малий бізнес має вищий рівень інтеграції у глобальні ланцюги поставок і часто робить суттєвий внесок в експорт. В Україні цей аспект розвинений недостатньо, що є однією з причин обмеженого впливу сектору на економіку. Ситуацію ускладнює високий рівень безробіття, який створює додаткові труднощі для розвитку бізнесу. Економічна нестабільність та обмежені можливості для працевлаштування гальмують зростання підприємницької активності. Для порівняння, у розвинених країнах нижчий рівень безробіття супроводжується більш ефективною системою підтримки бізнесу.

Таким чином, поточний стан малого бізнесу в Україні свідчить про його певну значущість, але водночас відображає недостатній розвиток у порівнянні із іншими розвиненими державами. Основними проблемами залишаються утруднений доступ до ресурсів, слабка інноваційна складова та недостатня інтеграція у міжнародні ринки. Це обмежує можливості зростання та впливу сектору на національну економіку. Водночас Україна має значний потенціал для розвитку малого бізнесу за умови покращення економічного середовища та підвищення державної підтримки [13].

Структура суб'єктів великого, середнього, малого підприємництва на території України, протягом 10 років (з 2014 по 2024 рр.) залишалася практично незмінною, адже 10 років тому малі підприємства становили 95% від загальної сукупності підприємств, і на момент 2024 року – становлять 94%. У табл. 1.3 на с. 24 наведено Динаміку кількості суб'єктів малого підприємництва, які працювали на території України протягом 10 років (2014-2024 рр.)

Таблиця 1.3

Рік	Всього, од.	Великі, од.	Великі, %	Середні, од.	Середні, %	Малі, од.	Малі, %
2014	341 001	497	0,15	15 906	4,66	324 598	95,19
2015	343 440	423	0,12	15 203	4,43	327 814	95,45
2016	306 369	383	0,13	14 832	4,84	291 154	95,03
2017	338 256	399	0,12	14 937	4,42	322 920	95,47
2018	355 877	446	0,13	16 057	4,51	339 374	95,36
2019	380 597	518	0,14	17 751	4,66	362 328	95,20
2020	373 822	512	0,14	17 602	4,71	355 708	95,15
2021	370 834	610	0,16	17 502	4,72	352 722	95,12
2022	261 924	494	0,19	14 783	5,64	246 647	94,17
2023	270 000	500	0,18	15 000	5,56	254 500	94,26
2024	280 000	520	0,19	15 200	5,43	264 280	94,38

Джерело: [24, 40, 49].

Але з початком повномасштабного вторгнення загальна чисельність значно зменшилась на території України. Якщо порівняти показники, то з 2020 року їх кількість зменшилася майже на третину, зокрема середніх підприємств стало менше на 17 %, малих – на 31 %.

“Через війну багато компаній зазнали серйозних втрат, припинили свою діяльність або перемістили підприємства в інші регіони країни, скориставшись можливістю релокації. Це призвело до значного зменшення обсягів виробництва та збуту, що, своєю чергою, вплинуло на економіку країни загалом. Дестабілізація сектора малого та середнього бізнесу і зниження його ділової активності негативно позначилися на рівні зайнятості, стали чинниками зростання безробіття.” - пояснює підсумки аналізу Л. Яценко [49].

У 2022 році кількість нових підприємців істотно скоротилася через

початок війни в Україні. В країні утворили руйнування інфраструктури, зростання міграції населення, невизначеність та інші несприятливі фактори, що негативно вплинули на бізнес-клімат. Багато підприємців були змушені припинити або тимчасово зупинити свою діяльність через неможливість працювати в умовах війни. Проте, всього лише через рік, 2023 рік продемонстрував помітне відновлення, а рівень активності навіть перевищив показники 2021 року

Таблиця 1.4

Кількість новозареєстрованих підприємців в Україні (2021-2024 рр.)

Рік	2021	2022	2023	2024
Кількість новозареєстрованих підприємців	280 тис	195 тис	310 тис	прогнозується 300–350 тис.
Частка чоловіків, %	49	49	48	41
Частка жінок, %	51	51	52	59

Джерело: [13, 24]

Своє бачення, щодо цього аналізу показників пояснюють автори В. Лойко та Б. Александров: “Це може свідчити про адаптацію бізнес-середовища до нових умов, появу нових можливостей для підприємницької діяльності, а також підтримку з боку уряду та міжнародних організацій. Зростання кількості нових підприємців може бути ознакою стійкості та відновлення економіки. Також варто відмітити тенденцію зміни гендерного складу серед починаючих підприємців. У воєнний час збільшується кількість жінок-підприємців, майже 6 з 10 бізнесів у 2024 році відкривають жінки. До причин такої тенденції можна віднести мобілізацію, відсутність бронювання підприємців [24, с.279]”.

Ще одним із ключових показників економічної активності населення в

умовах воєнного стану є кількість зареєстрованих фізичних осіб-підприємців (ФОП). Мале підприємництво продемонструвало свою здатність швидко адаптуватися до змін у економічному та безпековому середовищі, ставши однією з найбільш гнучких форм господарської діяльності. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році підприємницька активність суттєво скоротилася, проте в 2023 році почав спостерігатися поступовий ріст реєстрацій нових ФОП, що підкреслює здатність українського бізнесу до адаптації та готовність громадян до самозайнятості.

У рамках оцінки загального стану та перспектив розвитку малого бізнесу в Україні важливо детально проаналізувати зміни у структурі підприємницької активності за всіма регіонами. Це дає змогу не лише виявити загальні тенденції, а й зрозуміти регіональні особливості кожного, які можуть залежати від рівня безпеки, локальної політики підтримки бізнесу, наявності релокованих підприємств чи внутрішньо переміщених осіб.

Дані про кількість зареєстрованих фізичних осіб-підприємців у регіонах України станом на 1 жовтня 2022 року та на 1 жовтня 2023 року, а також показник відсоткової зміни за рік. Варто зауважити, що дані не охоплюють тимчасово окуповані території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, тому відображають ситуацію лише в підконтрольних частинах держави.

За рік відбулося зростання на 10%, розуміємо, що у Донецькій, Луганській та Херсонській областях кількість зареєстрованих підприємців зменшилася, тоді як майже у всіх інших регіонах спостерігається значне зростання (див. табл. 1.5 на с. 27 – 28). Це можна пояснити низкою факторів:

- закриття підприємств спричинило вимушене безробіття, що стимулювало людей відкривати власний бізнес;
- у межах воєнного стану спрощено систему оподаткування та введено податкові пільги;
- з'явилися можливості оптимізації оподаткування при переході від найманої праці до самозайнятості.

Таблиця 1.5

Кількість зареєстрованих фізичних осіб-підприємців за регіонами України
(без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим та м. Севастополь)

Регіон	Станом на 1 жовтня 2022 року	Станом на 1 жовтня 2023 року	Зміна %
Україна	1,409,430	1,549,858	10,0
Вінниця	47,664	54,802	15,0
Волинь	30,365	35,124	15,7
Дніпропетровська	107,708	122,432	13,7
Донецьк	68,870	67,429	-2,1
Житомир	35,331	40,520	14,7
Закарпаття	35,388	38,507	8,8
Запоріжжя	48,249	49,079	1,7
Івано-Франківськ	41,511	47,218	13,7
Київ	84,229	97,161	15,4
Кіровоград	25,203	28,703	13,9
Луганська	38,834	37,199	-4,2
Львів	99,483	113,289	13,9
Миколаїв	35,333	38,363	8,6
Одеса	94,086	102,257	8,7
Полтава	43,380	49,496	14,1
Рівненська	32,609	37,300	14,4

Суми	28,798	31,880	10,7
Тернопіль	30,032	33,373	11,1
Харків	117,712	122,391	4,0
Херсон	26,697	24,937	-6,6
Хмельницький	43,993	49,827	13,3
Черкаси	38,273	43,020	12,4
Чернівці	32,297	35,605	10,2
Чернігів	28,064	31,646	12,8
місто Київ	195,321	218,300	11,8

Джерело: складено автором за: [13, 24, 29].

Як зазначалось раніше, однією з ключових переваг малого бізнесу є його швидка реакція на зміни ринку, нові запити споживачів чи технологічні нововведення.

Бізнес у фокусі Європейського Союзу та Фонду розвитку підприємництва

В Україні активно розвивається у таких сферах, як інформаційні технології, ІТ - стартапи, екологічні виробництва та локальні ремісництва. Ці напрями стають основою для формування нових ринків і створення доданої вартості [6]. Вплив малого бізнесу на конкурентоспроможність української економіки показано у табл. 1.6 на с. 29. Ця таблиця показує, який вклад робить малий бізнес у різних секторах економіки України. За оцінками, найбільший вплив малий бізнес має в ІТ-секторі та сфері послуг, де підприємці можуть швидко впроваджувати нові ідеї та технології. Сільське господарство і туризм також займають важливе місце, оскільки малий бізнес у цих секторах забезпечує більш доступні та персоналізовані послуги для населення.

Отже, завдяки своїй гнучкості, інноваційному підходу та здатності

Таблиця 1.6

Вплив малого бізнесу на конкурентоспроможність України за галузями
(2022 рік)

Сфера	Частка малого бізнесу в загальному виробництві (%)	Вплив на конкурентоспроможність (оцінка за 10-бал)
ІТ-сектор	18%	9
Сфера послуг	22%	8
Сільське господарство	15%	7
Туризм та гостинність	13%	7
Виготовлення товарів	10%	6
Роздрібна торгівля	12%	8

Джерело: створено автором за [6,13].

швидко реагувати на зміни ринкових умов, бізнес сприяє створенню нових ринків, покращенню якості продукції, зменшенню рівня монополізації та розвитку здорової конкуренції. Окрім цього, робить вагомий внесок у створення робочих місць, забезпечення зайнятості населення та розвиток всіх регіонів країни.

1.3. Глобалізація й малий бізнес

Мікро-, мале та середнє підприємництво в Україні завжди існувало у складних соціально-економічних умовах, і нинішня ситуація не є винятком: економічна криза, військовий конфлікт, поширення респіраторної хвороби COVID-19, запровадження обмежувальних карантинних заходів – усе це призвело до значних негативних наслідків для бізнесу: часткового або повного зупинення функціонування підприємств, запевняє Т. Піхняк [36, с. 25].

“Весь український бізнес зазнав значних збитків на початку повномасштабного вторгнення, так само як і всі інші сфери нашого життя. Хтось закрався назавжди, хтось тимчасово, але негативні зміни були у всіх.

Лише через деякий час підприємці змогли поступово адаптуватись до нових викликів та реалій життя, масштабуватись, розвиватись та навіть створювати нові види діяльності там, де це можливо.” - зазначає А. Гуренок [12].

А. Длігач також виокремив важкий період для підприємців і країни загалом: “За результатами першого півріччя 12,8% підприємств повністю або майже повністю зупинили роботу (від 0% до 30% від планового показника). У червні цей показник становив 21,1%. 9,4% підприємств вказали на зростання обсягів робіт порівняно з планом, 24,4% діють у межах запланованих показників на 2023 рік [17].

Ці події призвели до скорочення доходів, розриву ланцюгів постачання та зменшення попиту. Однак перехід до онлайн-форматів під час пандемії відкрив нові можливості для деяких підприємців. Для відновлення бізнесу після таких кризових обставин необхідна підтримка від держави та створення стабільного економічного середовища.

Правове регулювання є одним із ключових чинників, що впливають на розвиток малого бізнесу. Попри спроби реалізувати реформи, законодавча база в Україні все ще є нестабільною та надмірно бюрократизованою. Часті й непередбачувані зміни в нормативно-правовій системі ускладнюють довгострокове стратегічне планування підприємців.

Серед основних проблем можна виділити такі:

- бюрократія: складні процедури реєстрації та отримання ліцензій відбирають значний час і ресурси;
- корупція: підприємцям доводиться часто звертатися до неформальних домовленостей через значний рівень зловживань;
- дублювання контролю: декілька органів перевіряють одні й ті самі аспекти діяльності;
- непрозорість перевірок: відсутність чітких критеріїв призводить до зловживань владою;
- ускладнений доступ до судових механізмів: довготривалі судові розгляди та висока вартість позовів створюють додаткові бар'єри (див. рис. 1.4).

Фізичні особи – підприємці (ФОП)	Мікропідприємства	Малі підприємства
1. Нестабільна політична ситуація	1. Нестабільна політична ситуація	1. Нестабільна політична ситуація
2. Недостатній попит	2. Недостатній попит	2. Нестабільність курсу національної валюти
3. Інфляція	3. Інфляція	3. Недостатній попит
4. Корупція	4. Війна на Сході України	4. Інфляція
5. Війна на Сході України	5. Надмірний податковий тиск	5. Надмірний податковий тиск
6. Надмірний податковий тиск	6. Корупція	6. Брак обігових коштів
7. Низька доступність кредитів	7. Часті зміни економічного законодавства	7. Війна на Сході України

Рис. 1.4. Обмежуючі чинники у розрізі окремих сегментів підприємництва.
Джерело: [36, с.27].

Пандемія COVID-19 також завдала серйозного удару малому бізнесу. У період локдаунів і обмежувальних заходів багато підприємств зіштовхнулися зі значними труднощами в діяльності. Чимало компаній були вимушені тимчасово припинити роботу або перейти на дистанційний формат, що часто виявлялося складним чи невигідним варіантом. Особливо постраждали галузі, які залежать від безпосередньої взаємодії з клієнтами, такі як готельний бізнес, ресторани, кінотеатри та торгові центри. Крім того, пандемія значно погіршила фінансовий стан малого бізнесу. Багато власників підприємств не змогли витримати економічного навантаження, і частина з них була змушена закритись через неможливість покриття витрат, навіть за умов державної підтримки.

Ця криза спричинила інфляцію, підвищення енергоресурсів і зменшення рівня доходів населення, що автоматично зменшило попит на широкий спектр товарів і послуг. Оскільки малі підприємства зазвичай не мають значних фінансових ресурсів для подолання труднощів, вони виявилися найбільш вразливими до подібних економічних змін. Безумовно валютна нестабільність ще більш ускладнила ситуацію:

- зросли витрати на імпорт;

- став важчим доступ до сировини і комплектуючих

Для оцінки масштабів викликів, з якими стикається малий бізнес, варто звернутися до статистичних даних. Зокрема, таблиця 1.7 містить інформацію про падіння доходів малого бізнесу у 2022 році, яке стало результатом впливу війни, пандемії та загальної економічної кризи.

Таблиця 1.7

Зниження доходів малого бізнесу в Україні (2022 рік)

Місяць	Зниження доходу (%)	Основні причини зниження
Січень	5%	Зниження попиту через економічну нестабільність та інфляцію
Березень	20%	Війна, зупинка бізнесу, руйнування інфраструктури
Червень	12%	Пандемія, обмеження на роботу підприємств
Серпень	18%	Економічна криза, високі ціни на енергоресурси
Грудень	25%	Війна, високі витрати на сировину, відсутність попиту

Джерело: [13, 44].

Таблиця 1.7 демонструє, як різні фактори, такі як війна, пандемія та економічна криза, призвели до різкого зниження доходів малого бізнесу в Україні. Найбільші падіння були зафіксовані в березні та грудні, що співпало з початком війни та наростанням економічних труднощів.

Але, незважаючи на складні умови діяльності під час війни, українські компанії у поточному році прагнуть не лише зберегти напрацьоване, але й здійснити розвиток бізнесу. 2024 рік показав, що український бізнес продовжив своє відновлення [44].

З іншого боку, пандемія, хоча й мала величезний негативний вплив на малий бізнес, але ж в свою чергу, також створила нові можливості для тих підприємств, які змогли адаптуватися до змін і перевести свою діяльність до

онлайн-формату. Це дозволило частині малого бізнесу, зокрема в сфері роздрібної торгівлі та послуг, зберегти свої позиції. Вихід на нові онлайн-ринки та створення нових цифрових продуктів стало єдиним шляхом для виживання в кризовий період. Однак не всі малі підприємства мали ресурси або можливості для таких змін [27].

У таблиці 1.8 наведено дані про зростання онлайн-продажів в Україні під час пандемії, що дало шанс деяким бізнесам розвиватися, навіть незважаючи на загальну економічну кризу.

Таблиця 1.8

Зростання онлайн-продажів малого бізнесу в Україні (2020-2021 роки)

Рік	Зростання онлайн-продажів (%)	Вплив пандемії
2020	30%	Перехід у онлайн-продажі через обмеження та карантин
2021	45%	Зростання онлайн-торгівлі через збільшення попиту на онлайн-послуги

Джерело: складено автором на основі [13, 27].

З таблиці 1.8 бачимо, що пандемія стала каталізатором розвитку онлайн-продажів серед малого бізнесу в Україні. Зростання в 30% у 2020 році, а потім ще на 15% у 2021 році, показує, як підприємці адаптувалися до нових реалій. Це стало важливим елементом для збереження бізнесу в умовах карантину та обмежень.

А. Горковенко звернула увагу на позитивну динаміку впровадження цифрових каналів серед малого та середнього бізнесу в Україні: “Мобільні покупки стрімко зростають, і це змушує бізнеси адаптувати свої сайти та платформи під мобільні пристрої, щоб покращити користувацький досвід. Водночас багато підприємств досі покладаються на фізичні канали збуту. Для їх

переходу в онлайн потрібно враховувати такі фактори, як фінансові обмеження, брак цифрових навичок і необхідність розвитку інфраструктури. Один із ключових шляхів стимулювання цифровізації — це навчання. Освітні програми та менторські ініціативи, як з боку держави, так і від міжнародних партнерів, відіграють у цьому важливу роль” [27].

Засновниця бренду домашнього текстилю DC Textile, Ю. Роздольська, поділилася своїм досвідом у розбудові бізнесу. Компанія спеціалізується на виготовленні постільної білизни, рушників, пледів і домашнього одягу, пропонуючи також кастомізацію продукції за індивідуальними запитамі клієнтів. Їхній бізнес розпочався у 2019 році, а потужне зростання припало на період після пандемії, коли Юлія взяла на себе самостійне пошиття продукції та активно використовувала онлайн-продажі через веб-сайти й соціальні мережі. Попри складнощі, пов’язані з війною, компанії вдалося орендувати приміщення, організувати повноцінне виробництво, облаштувати шоурум і сформувати команду. Наразі вони активно співпрацюють із партнерами у B2B сегменті та готельно-ресторанній індустрії.

Авторка також підкреслила важливість цифрових технологій для розвитку бізнесу, зокрема автоматизації процесів виробництва та маркетингових інструментів. Серед її амбіційних планів — розширення ринків збуту, вихід на ринок ЄС і пошук можливостей для залучення додаткової підтримки в цьому напрямку.

Ю. Роздольська додає: “Проблеми з високими витратами на рекламу та високими податками, особливо для найманих працівників, залишаються значними бар’єрами для подальшого розширення. Однією з головних проблем, що стримують розширення на європейські ринки, є недостатня інформація про існуючі інструменти для підтримки експорту та відсутність ясності щодо участі в міжнародних програмах і виставках” [27].

Отже, можемо прийти до певного висновку, що зовнішні фактори, такі як війна, пандемія та економічна криза, суттєво вплинули на малий бізнес, призвівши до зниження доходів, руйнування логістичних ланцюгів і скорочення

попиту. Водночас пандемія стала поштовхом для розвитку онлайн-торгівлі серед окремих підприємств. Однак для стійкого відновлення необхідна державна підтримка та стабільне економічне середовище.

Проблеми правового регулювання залишаються актуальними: законодавча база нестабільна, а адміністративні процеси надмірно складні для підприємництва. Часті зміни в законах без належних роз'яснень створюють правову невизначеність, що ускладнює як довгострокове планування, так і залучення інвестицій.

Суттєвим бар'єром продовжує бути і бюрократія. Процеси реєстрації бізнесу, отримання необхідних дозволів та ліцензій потребують значних часових і ресурсних затрат, особливо для підприємств з обмеженими можливостями. Надмірна складність законодавства та відсутність єдиних стандартів ускладнюють розуміння вимог, що затягує запуск діяльності.

Безумовно, ще один важливий фактор - це корупція. Постає вирішення питань через неформальні домовленості через зловживання владою з боку посадовців. Це підриває довіру до державних інституцій та створює нерівні умови конкуренції.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

2.1. Необхідність та зміст державної підтримки малого бізнесу в Україні

Нормативно-правова база підтримки малого бізнесу в Україні визначає основні правила функціонування малого бізнесу та створює сприятливі умови для його розвитку в країні. Законодавчі акти спрямовані на забезпечення правової визначеності, захист прав підприємців і надання їм доступу до необхідних ресурсів та інструментів. Однак, попри поступові покращення, нинішній стан нормативно-правової бази все ще характеризується суттєвими недоліками, які потрібно неодмінно вирішувати, щоб створити сприятливі умови для підприємництва.

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють діяльність малого бізнесу в Україні, є Закон України «Про державну підтримку малого і середнього підприємництва» [19], ухвалений ще у 2000 році, а також інші законодавчі акти, Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [20], Закон України «Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках» [21].

Вони визначають правові засади створення, функціонування та розвитку малих підприємств, містять принципи державної підтримки малого бізнесу, охоплюючи аспекти фінансової, адміністративної та організаційної підтримки. У законах передбачені основні форми та механізми допомоги, такі як податкові пільги чи безкоштовні консультаційні послуги для підприємців.

Закон України «Про державну підтримку малого і середнього підприємництва» є ключовим документом для малого бізнесу. Він охоплює питання, такі як кредитування, податкові пільги, та створення умов для розвитку

через стимулювання інвестицій і підтримку інноваційних проектів. Крім цього, закон визначає конкретні завдання для органів виконавчої влади, які опікуються розвитком малого бізнесу на різних рівнях.

На його основі розроблено програми, спрямовані на підтримку підприємців у різних аспектах їхньої діяльності. Закон охоплює питання кредитування малого бізнесу, надання податкових пільг, створення сприятливих умов для підприємництва через стимулювання інвестицій та підтримку інновацій. Окремо визначено завдання для органів виконавчої влади на державному і місцевому рівнях, які відповідають за реалізацію політик у сфері малого підприємництва.

Однак, попри певний прогрес у розвитку системи підтримки малого бізнесу, вона й досі на етапі недосконалості. Однією з ключових проблем є те, що багато положень носять занадто узагальнений характер і не враховують різносторонні специфіки малого підприємництва. Наприклад, дрібні підприємства часто стикаються з проблемами доступу до фінансування через високу вартість кредитів або складнощі у процедурі отримання державних грантів. Додатково існують адміністративні перепони, що ускладнюють скористання податковими пільгами та іншими механізмами державної підтримки.

У межах державної підтримки малого бізнесу розроблені різні програми. Однією з ефективних форм державної підтримки малого бізнесу є програма «Доступні кредити 5-7-9», запроваджена у 2020 році [1].

Її головна мета — надання пільгових кредитів підприємцям за зниженими відсотковими ставками, що сприяє розвитку бізнесу без значних фінансових навантажень. Програма орієнтована на підтримку суб'єктів господарювання, що функціонують у стратегічно важливих галузях національної економіки — агропромисловому секторі, виробництві, сфері інноваційних технологій тощо.

В середині березня 2022 року, програма кредитування «5-7-9%» була розширена. Підприємці в умовах воєнного періоду та місяць після завершення війни можуть взяти кредити до 60 млн. грн. під 0%, а далі під 5%. На реалізацію

інвестиційного проекту та на рефінансування заборгованості кредит надається щонайбільше на 5 років. Для фінансування оборотного капіталу – на 3 роки. Кредит зможе отримати будь-яка українська компанія (де кінцевими бенефіціарами з часткою понад 50% є українці) [4].

Порівнюючи показники виконання програми «Доступні кредити 5-7-9%», відмітимо зміни в її фінансуванні з 24.02.2022 р. Зокрема тоді, фінансова підтримка ФОП, рефінансування, реалізація антиковідної програми «Доступні кредити 5-7-9%» у 2022 р., млрд, грн

Рис. 2.1. Кредитування підприємств за урядовою програмою.

Джерело: [9, с.6].

Ситуацію щодо програми кредитів пояснює Ю. Свириденко: “У 2024 році в Україні й надалі працюватиме найсуттєвіший інструмент фінансової

підтримки бізнесу – програма «Доступні кредити 5-7-9». Вона дозволяє використовувати бізнесу ліквідність банків за доступними відсотками. У проєкті бюджету на 2024 рік закладено 18 млрд грн на цю програму. Через цей інструмент банківський ресурс направляється на найважливіші для економіки напрямки. Це постійна робота Міністерства економіки. Нещодавно уряд вніс зміни у програму й визначив її пріоритетними напрямками – стимулювання переробної галузі, кредитування енергоефективних заходів та підтримка бізнесу на територіях, які зазнали найбільших руйнувань. Для цього збільшено ліміт до 150 млн та термін кредитування до 10 років [41].”

Фінансова підтримка малого підприємництва також здійснюється шляхом надання субсидій та грантів, спрямованих на підтримку стартапів і впровадження інновацій. Урядові програми, що стимулюють інноваційний розвиток, дають можливість малим підприємствам отримати безповоротне фінансування для реалізації нових ідей, технологічних рішень та бізнес-моделей.

За словами В. Рихліцького: “За 2023 рік українці відкрили найбільшу кількість ФОПів за останні 10 років – майже 315 тисяч. Однак через свої розміри малий бізнес та мікробізнес мають обмежений доступ до коштів для розвитку. На щастя, під час війни з’явилося чимало можливостей для залучення грантів [39].”

За даними Міністерства економіки України [29], станом на початок 2024 року понад 11 тисяч українців отримали гранти від держави на старт або розвиток бізнесу. З них понад 2 тисячі громадян скерували кошти на відкриття власної справи, інші - на масштабування бізнесу, розробку й запуск нових напрямків діяльності.

Загально за час роботи програми “єРобота”, для розвитку підприємництва держава надала понад 6,5 млрд грн грантів, а на 2024 рік передбачено ще 9 млрд гривень.

І. Губарець, координаторка сектору конкуренції та економічних питань Представництва Європейського Союзу в Україні, розповідає: “Після початку

повномасштабного воєнного нападу Росії на Україну можливість брати кредити зменшилася. Про інвестиційні кошти вже не йшлося – виникла потреба у безповоротній допомозі та обігових коштах. Тому усі проєкти ЄС були переорієнтовані, з'явилися нові напрямки – мікрогранти, а також малі та середні гранти на суми й цілі, адаптовані до різних потреб різних категорій підприємців. Це допомогло їм залишитися на плаву у важкі часи [23]."

Основні напрями допомоги ЄС включають:

- фінансові інструменти та забезпечення доступу до фінансування;
- підтримка малих і середніх підприємств через нефінансові засоби, такі як бізнес-коучинг, менторство та консультаційні послуги;
- програми, спрямовані на допомогу українським бізнесам в адаптації до норм, стандартів та вимог ЄС для успішного виходу на європейський ринок;
- вдосконалення бізнес-середовища та умов ведення підприємницької діяльності, де ЄС активно співпрацює з урядом України

Одна з ключових ініціатив для підтримки українського бізнесу — є програма EU4Business, яка об'єднує зусилля ЄС і Німеччини.

Від моменту початку повномасштабної російської агресії ця програма провела п'ять грантових конкурсів та забезпечила понад 5,5 мільйонів євро для понад 1100 українських малих та середніх підприємств. У складних умовах війни підтримка відіграє критично надважливу роль у виживанні економіки України, її поступовому відновленні та подальшому розвитку.

“Кожен підприємець і кожне підприємство стають важливими елементами економічного ланцюга: вони створюють робочі місця – сплачують податки – стимулюють економічну активність.” – прокоментував Г. Вітфельт [23].

Окрім державних ініціатив, важливе значення мають місцеві програми, що створюють сприятливі умови, надають консультації та сприяють розвитку бізнес-інфраструктури, зокрема таких елементів, як бізнес-інкубатори та технопарки.

Безумовно, законодавство та програми підтримки малого бізнесу в Україні є важливою основою для розвитку підприємництва. Вони надають підприємцям доступ до фінансування, податкових пільг та інших механізмів, що сприяють розвитку бізнесу. Проте наявність численних бюрократичних бар'єрів та складність отримання підтримки обмежують ефективність цих програм. Для поліпшення ситуації необхідно, по-перше, спростити нормативно-правову базу, по-друге, забезпечити належне виконання програм, по-третє, підвищити прозорість процесу надання підтримки.

Органи виконавчої влади, такі як Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство фінансів та Державна податкова служба, відіграють провідну роль у реалізації державної політики у сфері малого бізнесу.

Суттєву роль у регулюванні підприємницької діяльності відіграють Державна служба України з питань праці, Державна фіскальна служба та Державна регуляторна служба. Їхні функції охоплюють контроль за дотриманням законодавства, зокрема в податковій та трудовій сферах.

Значне значення у розвитку малого бізнесу мають і сучасні цифрові технології. Починаючи з 2019 року, в Україні активно впроваджуються електронні сервіси для підприємців: портал Дія [33], онлайн-реєстрація бізнесу, електронні кабінети, подання звітності та інші адміністративні процедури через Інтернет. Ці інструменти суттєво спрощують взаємодію з органами влади, зменшують адміністративне навантаження та знижують ризики корупції завдяки автоматизації процесів.

Отже, державні органи відіграють надзвичайно важливу роль у підтримці малого бізнесу в Україні, проте існують значні проблеми, пов'язані з бюрократією, неузгодженістю між різними структурами влади, а також недосконалістю механізмів реалізації програм. Для того, щоб забезпечити успішний розвиток малого бізнесу, потрібно значно спростити адміністративні процеси, якомога більше полегшити доступ до фінансових ресурсів і зменшити вплив корупційних факторів.

Таким чином, порівняно з підтримкою малого бізнесу в Україні та іншими державами, можна стверджувати, що країні потрібно суттєво вдосконалювати умови для підприємців. Реалізація прогресивних реформ разом з впровадженням нових ініціатив вселяють оптимізм щодо можливих значних змін у найближчій перспективі. Основними завданнями залишаються зменшення корупційних ризиків, спрощення процедур реєстрації бізнесу та створення кращих можливостей для доступу до фінансування.

2.2. Форми реалізації державної підтримки малого бізнесу в Україні

Фінансова підтримка дуже необхідна для малого бізнесу і є ключовим інструментом стимулювання економічного розвитку, створення сприятливих умов для підприємництва та зміцнення економічної стабільності. В Україні така підтримка в основному здійснюється через механізми надання грантів, пільгового кредитування та податкових послаблень.

Гранти були і залишаються важливим елементом фінансової підтримки малого бізнесу, адже вони дозволяють підприємцям отримувати кошти без необхідності їх повернення. Проте їх використання в Україні супроводжується кількома значущими труднощами.

По-перше, розподіл грантів часто здійснюється через міжнародні організації, такі як Світовий банк, Європейський Союз, USAID, або в межах державних програм. Однак ці кошти нерідко спрямовуються на реалізацію вузькоспеціалізованих проектів, що не завжди відповідають реальним потребам або можливостям українських підприємців.

По-друге, сама процедура отримання грантової підтримки є досить трудомісткою і потребує значних зусиль з боку заявників. Вона включає підготовку повного пакета документів, дотримання встановлених вимог, проходження комплексних перевірок і, подекуди, навіть аудиторських оглядів.

Крім того, багато програм грантового фінансування передбачають суворі обмеження щодо напрямів використання отриманих коштів, що може

знижувати їхню практичну ефективність. Водночас для підприємців на етапі запуску бізнесу або тих, хто працює над інноваційними проектами, гранти здатні стати вагомим джерелом фінансування та підтримати розвиток їхньої справи.

Найбільш масштабною ініціативою підтримки малого бізнесу в Україні є державна грантова програма "єРобота". Вона охоплює широкий спектр напрямків діяльності та спрямована на створення нових робочих місць. Крім того, підприємці можуть скористатися грантами міжнародних організацій.

Перша вагома програма, це грант до 250 тис грн на власну справу. Громадяни України чи ФОП мають можливість отримати грант від 50 до 250 тисяч гривень для запуску малого бізнесу. Заявки подаються онлайн через платформу "Дія" разом з бізнес-планом до 21 квітня. Отримані кошти можна направити на закупівлю обладнання, сировини або оплати оренди (до 25% від суми гранту). Повернення фінансування не передбачено за умови створення хоча б одного робочого місця, сплати податків і безперервної діяльності протягом трьох років.

Український фонд стартапів також пропонує гранти до 35 тисяч доларів для проектів, які сприятимуть перемозі України у сферах оборони, кібербезпеки, відновлення інфраструктури, охорони здоров'я та освіти. З цієї суми 25 тисяч доларів виділяються на розвиток компанії, а 10 тисяч — на послуги акредитованих акселераторів. Подати заявку можуть фізичні особи та підприємці з офіційною реєстрацією. Заявки приймаються без часових обмежень.

Програма USAID націлена на підтримку малого та середнього бізнесу, який постраждав від війни. Вона передбачає 50 грантів загальною сумою близько 36 мільйонів гривень. Розмір одного гранту коливається від 600 тисяч до 1,2 мільйона гривень і може бути використаний для впровадження ІТ-рішень, інновацій, відновлення ланцюгів постачання, маркетингу та підвищення конкурентоспроможності бізнесу по всій країні. Кінцевий термін подачі заявок — 24 липня 2023 року.

Міжнародна організація з міграції пропонує гранти для мікро- та малих підприємств, які працюють не менше року та розташовані у Києві й 11 інших областях. Мікропідприємства можуть отримати до 4,5 тисячі євро за умови створення щонайменше одного робочого місця, а малі підприємства — до 20 тисяч євро за забезпечення трьох нових робочих місць. Подання заявок триває до жовтня 2023 року, причому пріоритет надається підприємствам, які зазнали пошкоджень або були переміщені [39].

Крім того, у нашій країні існують і інші програми допомоги малому підприємництву, згадує Д. Пілевич [35].

Таблиця 2.2

Програми підтримки малого бізнесу, які реалізуються в Україні

№ з/п	Назва програми	Основні пріоритети програми
1	Програма «DCFTA Initiative East Guarantees Window»	У межах цієї програми доступні позики: – для забезпечення кредитних гарантій (сума до 5 млн євро); – для мікрофінансування: позики до 25 000 євро. Цільовою групою є: – малі та середні підприємства (МСП), які планують інвестувати в сучасні та інноваційні технології; – мікропідприємства, де працює менше ніж 10 співробітників; – МСП агропродовольчого сектору. Партнером цієї програми є АТ «УКРСИББАНК»
2	Програма «Механізм фінансування МСП – Етап II»	Умовами програми передбачено можливість отримання суб'єктами МСП позики у розмірі до 110 000 євро. Програма реалізується ЄС у межах ініціативи EU4Business. Партнерами цієї програми є: АТ «Кредобанк» та ФБ «Укргазбанк»
3	Кредитна лінія ЄБРР – EU4Business	Кредитна лінія ЄБРР-EU4Business – це спільна ініціатива ЄС та ЄБРР для надання українським МСП допомоги з метою фінансування їх інвестицій, що дозволить їм скористатися можливостями, доступними в межах DCFTA (Глибока і всеосяжна зона вільної торгівлі). Дана програма має типи кредитів: стандартний, спрощений та комплексний підходи. Застосування даних підходів передбачає повернення частини вартості від 10 до 15 % так званого кешбеку. Партнерами даної програми є: ТОВ «ОТП Лізинг» та АТ «Укрексімбанк»
4	Програма соціального інвестування WNISEF	Програма Соціального інвестування WNISEF направлена на забезпечення підтримки приватних підприємств та фізичних осіб-підприємців з метою досягнення соціального та екологічного впливу в Україні через створення механізму доступного кредитування спільно з банківськими установами, надання тренінгових та консультаційних послуг, коучингу і наставництва. Розмір кредиту знаходиться в межах від 10 000 до 100 000 доларів США в гривневому еквіваленті, з відсотковою ставкою у розмірі 5-10 % терміном на 36 місяців.

Джерело: [35, с. 118].

Міністерство економіки України запустило декілька програм стимулювання виробництва на вітчизняних підприємствах, 13,1% компаній

отримали допомогу від національного уряду, 10,1% від міжнародних організацій, 5,2% від неурядових організацій та 4,5% від місцевих органів влади [29]:

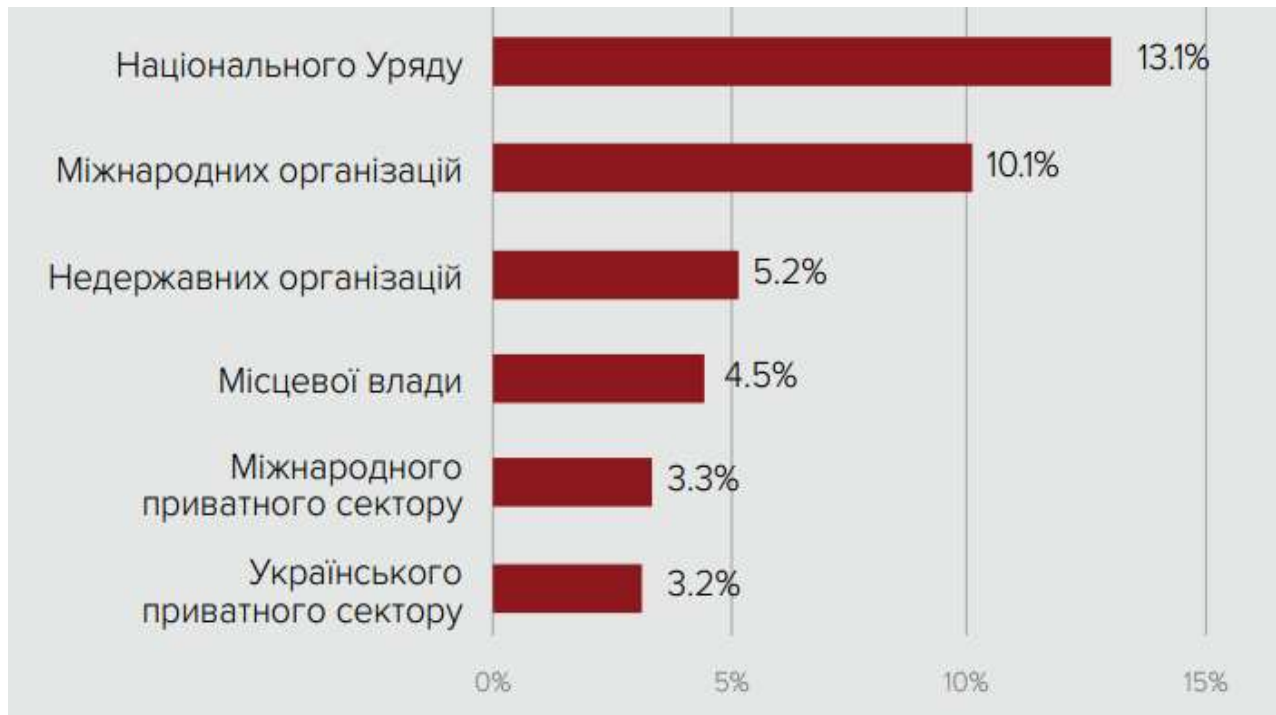

Рис. 2.3 Отримання підтримки після повномасштабного вторгнення

Джерело: [29, с. 52]

За даними опитування, компанії, які отримали допомогу під час повномасштабного вторгнення, майже половина 48,5 %, вважали підтримку корисною або дуже корисною. Для 32,2 відсотка допомога була певною мірою корисною.

Не менш важлива для підприємств нефінансова допомога держави. Освіта є ключовою складовою нефінансової підтримки малого бізнесу в Україні, оскільки значна кількість підприємців, особливо на початкових етапах діяльності, стикається з браком знань чи досвіду у таких сферах, як управління, фінанси, маркетинг або юридичні аспекти бізнесу.

Навчальні програми допомагають подолати ці прогалини, сприяючи формуванню підприємницьких навичок і покращенню якості прийняття управ-

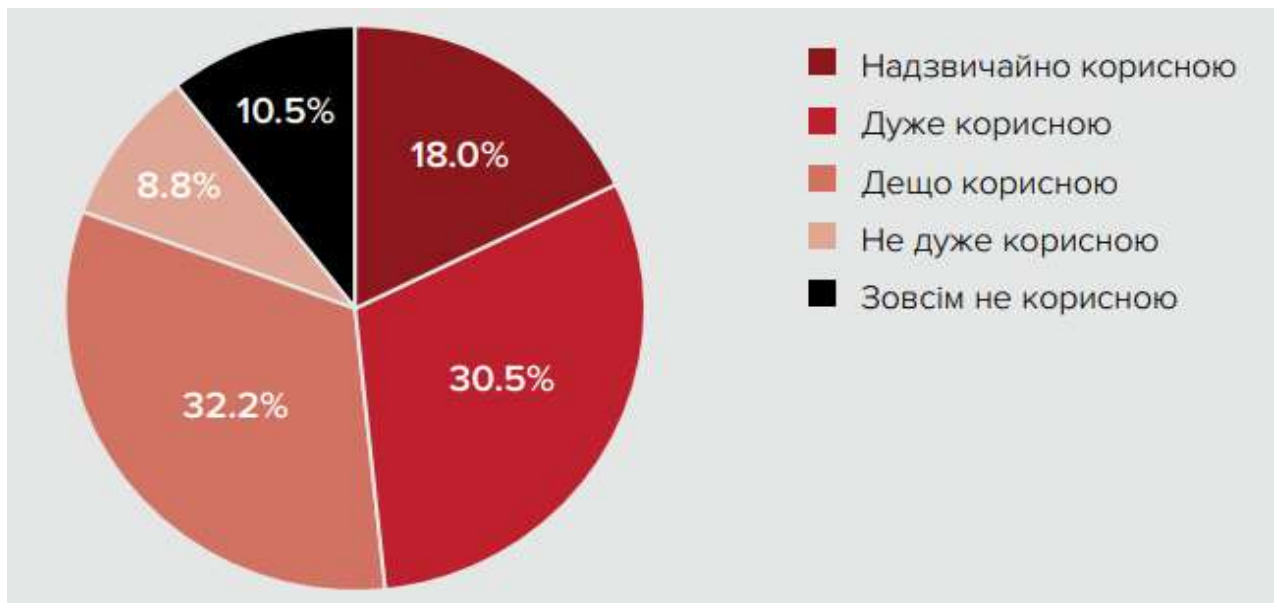

Рис. 2.4. Ефективність державної допомоги

Джерело: [29, с. 53]

лінських рішень. В Україні існує чимало освітніх ініціатив, які реалізуються як державними установами, так і приватними організаціями. Наприклад, Міністерство економіки України впроваджує програму «Підтримка підприємництва» [29], яка пропонує безкоштовні курси з бізнес-планування, цифровізації, стартап-менеджменту та інших напрямів.

Окрім того, приватні освітні платформи організують тренінги з фінансової грамотності, управління проектами та розвитку лідерських здібностей. Проте, участь у таких заходах нерідко вимагає фінансових витрат.

Ще одним важливим напрямом нефінансової підтримки є консалтинг.

Консалтинг надає підприємцям доступ до кваліфікованої допомоги із питань стратегічного розвитку, оптимізації витрат, юридичного супроводу та оподаткування.

Консультаційні послуги надаються значній кількості малих підприємств, причому значна частка цих послуг фінансується державою, але важливу роль у наданні консалтингових послуг малому бізнесу відіграє й приватний сектор.

В Україні працюють консультаційні центри як у рамках державних

програм, так і завдяки громадським або донорським ініціативам. Особливим попитом консалтингові послуги користуються серед новачків та студентів, які потребують допомоги у створенні бізнес-плану чи виході на нові ринки. Однак професійний консалтинг часто передбачає оплату, що може створити труднощі для мікробізнесу.

“Розгляд питання європейського досвіду та тенденцій у консалтинговій діяльності є особливо актуальним у сучасному глобалізованому світі, оскільки відбуваються значущі зміни в бізнес середовищі, управлінській парадигмі, а також щоденна трансформація запитів користувачів.” - зазначають О. Фоміна та Д. Литвинчук [48, с. 2].

До країн, що формують європейську групу консалтингових послуг, належать: Австрія, Данія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Італія, Румунія, Словенія, Іспанія та Великобританія. Вони створюють близько 77% загальноєвропейського ВВП та 73% загальної зайнятості в Європі.

У відповідності до Європейського довідника по керівництву, на сьогодні виокремлюють приблизно 100 видів консалтингових послуг, які, в свою чергу, об'єднані у декілька основних груп, таких як:

- загальне управління,
- адміністрування,
- фінансове управління,
- управління кадрами,
- маркетинг,
- виробництво,
- ІТ-сфера,
- спеціалізовані послуги (інформаційні, інженерні, юридичні, екологічні).

Уявлення щодо масштабів цього ринку в Європі надає табл. 2.3 та рис. 2.6 на с. 48.

Підсумовуючи, ми бачимо, що ІТ-консалтинг, надання консалтингових послуг з операційної діяльності та стратегічний консалтинг є трьома основни-

Таблиця 2.3

Обсяги європейського консалтингового ринку за сферами обслуговування у
2021 році (%)

Країни	Сфера обслуговування						
	IT-консалтинг	Операційний консалтинг	Стратегічний консалтинг	HR-консалтинг	Фінансовий консалтинг	Маркетинговий консалтинг	Інше
Австрія	4,6	10,1	21,0	14,3	5,0	8,0	37,0
Данія	-	14,1	23,2	8,6	16,2	4,4	33,5
Франція	27,6	14,5	16,8	18,3	6,0	5,0	11,8
Німеччина	22,1	40,7	19,1	12,2	2,3	3,6	-
Греція	25,0	14,0	16,0	6,0	16,0	4,0	19,0
Угорщина	51,0	12,0	16,0	4,0	9,0	4,0	4,0
Італія	23,1	13,0	17,9	7,4	26,3	6,6	5,7
Румунія	10,0	15,0	30,0	10,0	15,0	20,0	0
Велико-британія	28,0	9,0	24,5	18,5	14,0	2,0	4,6
Європейська група	23,7	20,9	19,9	13,8	10,4	4,5	6,8

Джерело: [48, с. 4]

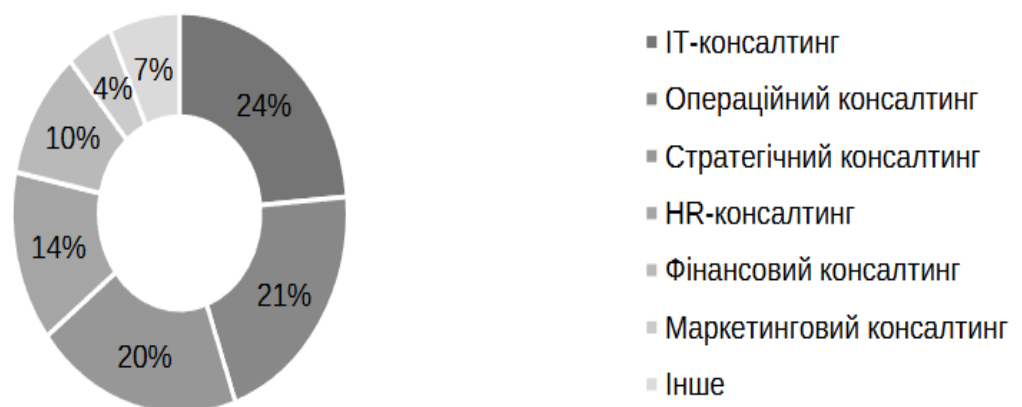

Рис. 2.6. Обсяги європейського консалтингового ринку за сферами обслуговування у 2021 році (%)

Джерело: [48, с. 5]

основними напрямками надання послуг із найбільшою часткою на ринку та

інші).

Але, окрім позитивних тенденцій розвитку консалтингового бізнесу, існують чинники, що стримують їй розвиток (див. рис. 2.7).

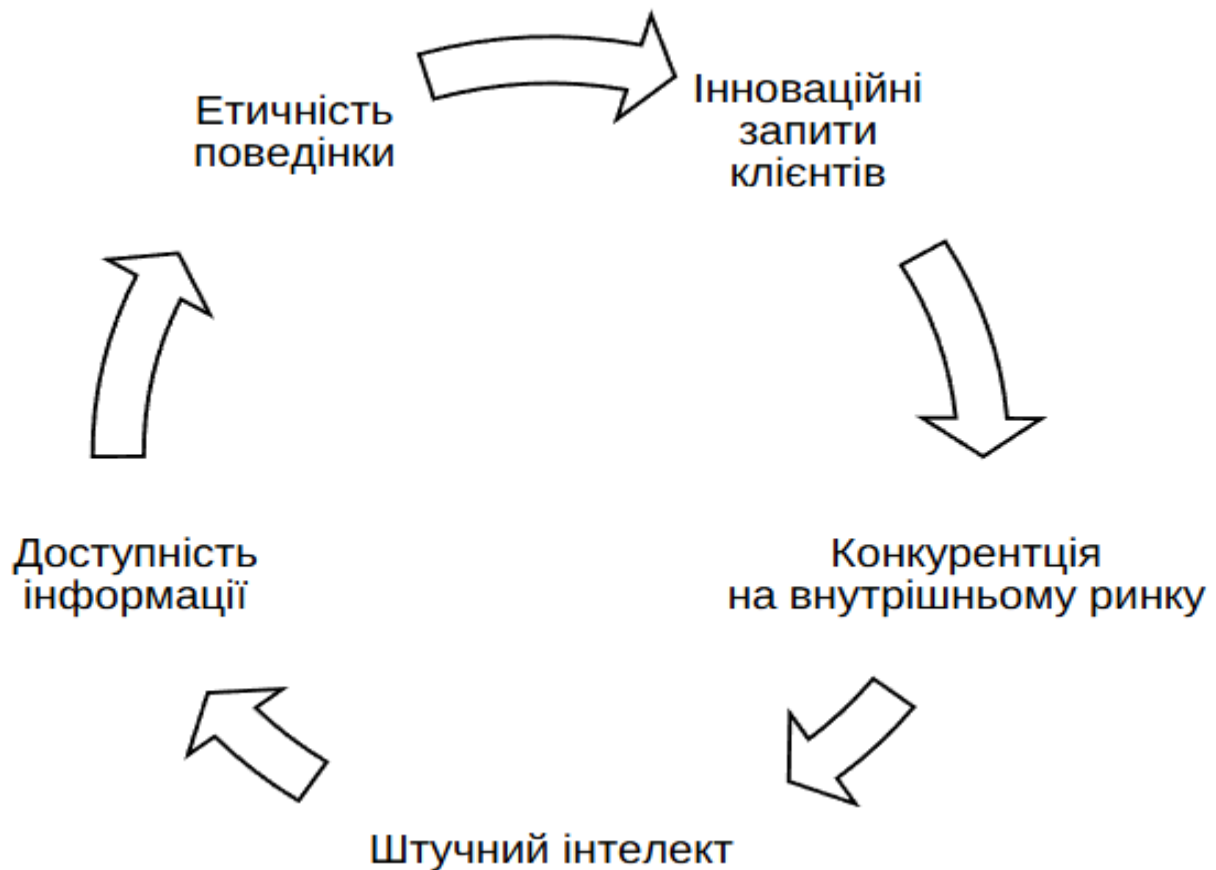

Рис. 2.7. Ключові фактори, що стримують темпи розвитку консалтингової діяльності.

Джерело: [48, с. 6].

О. Фоміна та Д. Литвинчук звертають увагу на те, що консалтингові компанії мають уважно аналізувати та коригувати свої стратегії для забезпечення стабільного і тривалого розвитку в умовах складного середовища. Важливим аспектом є “універсалізація” їхніх послуг. У наукових колах до цього процесу універсалізації підходять через застосування терміну “інтегрований консалтинг”. Він використовується переважно для надання консультаційних послуг, орієнтованих на пошук та впровадження інновацій. Він сприяє

систематизації складних обсягів даних для ухвалення найбільш оптимальних рішень [48].

Згідно з дослідженням, варто сказати, що європейський ринок консалтингових послуг демонструє щорічну тенденцію до зростання. Поточна ситуація дозволяє передбачити, що у довгостроковій перспективі найбільшим попитом користуватимуться послуги, засновані на інноваційних управлінських концепціях. Потенційними споживачами консалтингових послуг можуть стати різноманітні виробничі галузі.

Консалтингова діяльність в Україні з 2022 року стикається зі складнощами, пов'язаними з початком активної фази збройної агресії російської федерації. Попри це, ринок має значний потенціал для розвитку після завершення війни та старту програми відновлення України.

На доповнення до нефінансової допомоги держави можна виокремити менторство.

Ментори – це досвідчені підприємці або фахівці, які допомагають новачкам вирішувати проблеми, з якими стикаються молоді підприємці. В Україні активно розвиваються менторські програми, що надають стартапам цінні поради та можливість використати досвід більш обізнаних колег. Ці програми допомагають уникати найпоширеніших помилок, та не допустити провалу бізнесу, і сприяють якнайшвидшому розвитку стартапів.

В цілому, підтримка стартапів в Україні знаходиться на етапах формування та зростання. З одного боку, Україна має великий потенціал для розвитку інноваційних компаній завдяки талановитим підприємцям і активному впровадженню сучасних технологій. З іншого боку, існують певні проблеми, такі як недостатня фінансова підтримка, недостатня прозорість процесів і високі ризики для інвесторів.

Таким чином, підтримка стартапів та інноваційних компаній в Україні є надзвичайно важливими для економічного зростання країни. Незважаючи на існуючі виклики, які з'являються на шляху розвитку, такі як обмежений доступ до фінансування, нестабільність ринку та проблеми з інфраструктурою, країна

має значний потенціал для розвитку стартапів через підтримку державних органів, міжнародних організацій і бізнес-інкубаторів.

За словами Г. Сухорукової, Міністерство економіки України оновило каталог індустріальних парків — інструмент, який допомагає бізнесам знайти оптимальне місце для розміщення виробничих потужностей, залучити інвестиції та знайти партнерів [29]. Каталог містить інформацію про спеціалізацію парків, наявну інфраструктуру, пільги та стимули для резидентів, а також детальний опис розташування та площі кожної локації. Уже зареєстровано 100 індустріальних парків, і 13 проектів отримали фінансування на суму понад 925 млн грн. Учасники можуть скористатися пільгами, такими як звільнення від ПДВ на імпорт обладнання і податкові пільги [45].

Ключовими заходами для подальшого розвитку стартап-екосистеми є створення стабільних фінансових механізмів, удосконалення освітніх програм для підприємців і забезпечення доступу до послуг менторства.

2.3. Ефективність державної підтримки малого бізнесу

Сталий розвиток підприємств значною мірою залежить від наявності ефективних механізмів державної підтримки. До таких механізмів належать фінансові інструменти, податкові преференції, субсидії та інші програми, що спрямовані на стимулювання підприємницької діяльності.

Попри численні зусилля, які українська влада докладає для підтримки цього економічного сегмента, необхідно об'єктивно оцінити ефективність таких заходів і їхній вплив на економіку держави.

Основні напрями державної підтримки також включають [18]:

- фінансування та кредитування: запровадження програм, які забезпечують малі підприємства доступними пільговими кредитами;
- податкові пільги та спрощене оподаткування: спеціальні податкові умови для суб'єктів малого бізнесу, зокрема тих, хто працює за спрощеною системою;

Рис. 2.8. Методи державного стимулювання розвитку малого підприємництва.
Джерело: [18, с. 87].

- навчання та консалтинг: розвиток освітніх ініціатив та надання консультаційної підтримки підприємцям для підвищення їхньої кваліфікації та обізнаності;

- інфраструктурна підтримка: створення умов для зростання, зокрема через бізнес-інкубатори, науково-дослідні парки та інноваційні кластери.

Д. Пілевич зауважує: “Для проведення державної підтримки розвитку малого підприємництва необхідно підходити виважено, з урахуванням фінансового становища держави та всебічно оцінювати доцільність такої підтримки [35].”

Отже, підсумовуючи аналіз діяльності підприємств, які отримали державну підтримку, статистика демонструє суттєвий позитивний вплив цієї підтримки, що проявляється у збільшенні виробничих потужностей, зростанні. На рис.2.9 у систематизованому вигляді наведено загальну характеристику значення державної підтримки малого бізнесу.

Рис. 2.9. Аргументи щодо необхідності державної підтримки малого підприємництва.

Джерело: [35, с. 115]

Отже, підсумовуючи аналіз діяльності підприємств, які отримали державну підтримку, статистика демонструє суттєвий позитивний вплив цієї підтримки, що проявляється у збільшенні виробничих потужностей, зростанні прибутковості та зростанні кількості робочих місць. Водночас для досягнення більш стабільних і масштабних результатів існує необхідність подальшого вдосконалення політики сприяння розвитку малого бізнесу. Зокрема, важливо дедалі збільшувати обсяги фінансування, а також створювати сприятливі умови для доступу до сучасних технологій і фінансових ресурсів.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

3.1. SWOT-аналіз державної підтримки малого бізнесу

SWOT - аналіз – це значущий інструмент стратегічного планування, який допомагає всебічно оцінити сильні та слабкі сторони галузей, а також можливості і загрози, з якими стикається певна галузь чи сектор економіки. У контексті державної підтримки малого бізнесу в Україні застосування SWOT - аналізу дає змогу глибше зрозуміти чинники, які впливають на ефективність такої підтримки, і визначити шляхи для її вдосконалення. У табл. 3.1 наведено результати SWOT – аналізу державної підтримки малого бізнесу в Україні.

Малий бізнес в Україні має важливе значення для економіки, сприяючи створенню робочих місць, розвитку інновацій і підвищенню конкурентоспроможності держави на міжнародній арені. Проте для успішного розвитку цього сектора потрібна цілеспрямована державна підтримка, яка стимулюватиме будь-яке підприємництво, полегшуватиме доступ до фінансових ресурсів та забезпечуватиме сприятливі умови для ведення бізнесу.

Таблиця 3.1

SWOT - аналіз державної підтримки малого бізнесу в Україні

Категорія	Позитивні аспекти (Strengths)	Негативні аспекти (Weaknesses)	Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
Сильні сторони	Високий рівень державної уваги до малого бізнесу. Програми підтримки малого бізнесу,	Недостатня кількість фінансових ресурсів, спрямованих на підтримку малого бізнесу.	Збільшення обсягів фінансування малого бізнесу завдяки міжнародним кредитним організаціям	Слабка правова база, недостатній контроль за використанням державних коштів. Зміна політичних

	що включають податкові пільги, субсидії на модернізацію. Сприяння розвитку інноваційних підприємств.	Низька ефективність деяких програм через бюрократію та складність процедур.	та інвесторам. Створення більшої кількості державних програм, орієнтованих на конкретні галузі.	пріоритетів може призвести до зміни чи припинення програм підтримки.
Слабкі сторони	Наявність значної частини малих підприємств у тіньовій економіці, що ускладнює їх доступ до державної підтримки.	Високий рівень корупції, що негативно впливає на розподіл державних ресурсів. Відсутність моніторингу та оцінки ефективності програм підтримки малого бізнесу.	Підвищення рівня інноваційності серед малих підприємств. Поява нових технологій та бізнес-моделей, які можуть бути підтримані на державному рівні.	Нестабільність економічної ситуації в країні, що може вплинути на ефективність державної підтримки малого бізнесу. Зниження рівня іноземних інвестицій в Україну через політичну та економічну нестабільність.
Можливості	Розвиток інфраструктури для малого бізнесу, підтримка стартапів і нових технологій.	Порівняно низький рівень освіти та професійної підготовки у підприємців, що обмежує ефективність використання підтримки.	Підвищення рівня підтримки стартапів та інноваційних компаній, що активно розвиваються в Україні.	Невизначеність в політичному середовищі може вплинути на ефективність державної політики підтримки малого бізнесу.
Загрози	Висока конкуренція	Можливе зменшення	Підвищення міжнародної	Зростаюча тіньова

	між малими підприємствами та за державні гранти та підтримку. Погіршення бізнес-середовища через зростання регуляційних бар'єрів та податкових навантажень.	державного фінансування через економічну кризу або зміну політичних курсів.	конкуренції в умовах глобалізації може обмежити можливості для розвитку малих підприємств.	економіка та підвищення рівня ухилення від сплати податків серед малого бізнесу.
--	---	---	--	--

Джерело: складено автором за [7, с. 210].

Аналізуючи результати, ми можемо спостерігати, що український уряд приділяє значну увагу малому бізнесу, впроваджуючи субсидії для модернізації виробництва, підтримуючи інновації та наукові розробки.

Однією з ключових переваг є програми зі скорочення саме податкового навантаження для підприємців, бо це дозволяє зменшити витрати й направити ресурси на розвиток виробництва або послуг. Дедалі активніше підтримуються інноваційні й технологічно спрямовані підприємства, які мають потенціал стати чинниками економічного зростання.

Втім, важливо зазначити, що присутня проблема із фінансуванням. Більшість програм підтримки малого бізнесу мають обмежені бюджети, а доступ до цих коштів ускладнює бюрократичні процедури. Ще однією вагомою перешкодою є високий рівень тіньової економіки серед малих підприємств, що позбавляє їх можливості скористатися офіційними допоміжними механізмами.

Варто сказати, що Україна має значний потенціал для розширення підтримки малого бізнесу через залучення міжнародних кредитів, запуск інвестиційних програм і створення нових державних ініціатив для стартапів, орієнтованих на конкретні сектори. Важливе активне просування інноваційних

рішень і підтримка технологічних проєктів може стимулювати формування нових можливостей для економіки. Також розвиток підприємницької інфраструктури, а також сприяння інвестиціям, створить більш комфортні умови для ведення бізнесу.

Існують серйозні загрози, серед яких є висока конкуренція за обмежені ресурси державної підтримки. Нестабільність політичної та економічної ситуації може змінити пріоритети державної політики й негативно вплинути на ефективність програм. До потенційних ризиків також належать зростання рівня регулювання, збільшення податкового тягаря й посилення зовнішньої конкуренції, що знижує конкурентоспроможність українських підприємств.

Проведений SWOT - аналіз дозволяє нам визначити сильні й слабкі сторони, задля оптимізації результатів варто акцентувати увагу на кількох ключових аспектах:

1. Збільшення фінансування для підприємств та спрощення доступу до ресурсів;
2. Удосконалення процедур отримання державної допомоги та підвищення прозорості та боротьба з корупцією;
3. Підтримка інноваційних підприємств і стартапів, особливо в технічних і наукових галузях;
- 4.. Покращення правового середовища для захисту інтересів підприємців і зменшення регуляторного навантаження.

Отже, українська державна підтримка малого бізнесу має всі передумови для розвитку, але її ефективність залежатиме від здатності усунути наявні проблеми і якомога швидше скористатися можливостями, які відкривають глобальні економічні процеси.

3.2. Пропозиції щодо вдосконалення державної підтримки

Пропозиції, щодо вдосконалення державної підтримки малого бізнесу в Україні повинні охоплювати різноманітні аспекти. По-перше, це фінансової і

нефінансової допомоги, правового регулювання, доступу до ресурсів та створення відповідної інфраструктури для підприємців.

Для перетворення малого бізнесу на рушійну силу економічного зростання важливо модернізувати існуючі державні механізми підтримки, орієнтуватись на сучасні тенденції і потреби економіки. Зокрема, необхідно створювати сприятливі умови для інноваційних проектів, забезпечувати ширший доступ до фінансування, спрощувати процедури адміністративного супроводу і знизити рівень бюрократії, яка часто ускладнює ефективне використання наданої допомоги.

Неодмінно, розширення програм фінансування. В Україні вже діють ініціативи, як-от програма "Доступні кредити 5-7-9%" [1], вони спрямовані на мінімізацію фінансового тиску на малі та середні підприємства. Ця програма значно покращує можливості для модернізації виробництва, купівлі нового обладнання і розширення підприємницької діяльності завдяки пільговим кредитам.

Проте для реалізації повного потенціалу варто постійно збільшувати обсяги фінансових ресурсів та якомога більше спрощувати умови участі. Складність виконання процедур і вимог для отримання кредитів, не повинні ставати перешкодами, ці процеси потребують оптимізації бюрократичних процесів та створення більш прозорого механізму доступу до фінансування.

Також не менш важливими та перспективними є грантові програми для малих підприємств, особливо в сферах інновацій та технологій. Програма "Стартап на мільйон" [45], наприклад, надає підтримку молодим компаніям, що займаються розробкою інноваційних рішень, забезпечуючи фінансування для досліджень, розробок і тестування ідей.

Подібні програми потребують розширення, щоб охопити підприємців із різних регіонів з обмеженими можливостями для інвестицій в інновації. Це сприятиме побудові стабільного інноваційного середовища в межах країни.

Неможливо не сказати про удосконалення правового регулювання. Це також є визначальним фактором ефективної державної підтримки малого

бізнесу. Реформування податкового законодавства шляхом запровадження пільг для малих підприємств може суттєво полегшити податкове навантаження, яке є значним викликом для багатьох підприємців. Системи на кшталт "Єдиного податку для малого бізнесу" [37] можуть забезпечити не тільки прості податкові процедури, а й загалом сприяють зменшенню адміністративних перевірок і узгодженню податкових змін із реальними потребами бізнесу. Варто сказати про можливість для підприємців відтермінувати сплату податків за умов низьких доходів чи інших несприятливих обставин, уникаючи ризику банкрутства.

Окремою актуальною проблемою є доступ до необхідної інфраструктури й ресурсів у регіонах, де їх серйозно бракує. У таких випадках доречно стимулювати розвиток бізнес-інкубаторів і технопарків [45], які б забезпечували підприємців технічними і фінансовими ресурсами, консультативною підтримкою та досвідом. Наприклад, діяльність фондів "Державний фонд підтримки інновацій" або "Індустріальні парки" може стати потужним рушієм підтримки стартапів і малих підприємств. Це сприяло б суттєвому покращенню регіонального розвитку і спрощенню створення нових бізнесових структур.

3.3. Перспективи розвитку малого бізнесу в умовах цифровізації та глобалізації

Інноваційні технології стали все більш поширеними та впливовими у розвитку підприємств в Україні. Це пояснюється тим, що вони можуть:

- істотно збільшити ефективність підприємницької діяльності;
- сприяти підвищенню конкурентоспроможності;
- стимулювати економічний розвиток.

В умовах глобалізації і швидкого технологічного прогресу малий бізнес має активно інтегрувати сучасні інструменти та адаптуватися до нових реалій технологічного середовища, аби залишатися успішним та прогресивним.

Впровадження інновацій дозволяє малим підприємствам не тільки отримати доступ до передових виробничих процесів, а й покращувати якість власної продукції та послуг, при цьому досягати більшої продуктивності праці та відкривати нові перспективи для зростання, включно із освоєнням нових ринків.

Технології, які розроблені з урахуванням потреб малого бізнесу, кардинально змінюють модель підприємницької діяльності в Україні. Вони надають можливість оптимізувати використання ресурсів, знижувати витрати та робити бізнес-процеси більш гнучкими.

Одним із найважливіших досягнень останнього часу стала цифровізація малого підприємництва. В Україні, як і в інших країнах в цілому, стрімко зростає попит на інтернет-торгівлю, електронні сервіси та мобільні додатки. Переходячи на цифровий формат роботи, підприємства можуть значно скорочувати витрати на утримання офісів і складів, а також отримувати прямий доступ до глобальних ринків. Електронна комерція та нові онлайн-платформи для продажів відкривають перед малими підприємствами величезні можливості для розширення. Вони дозволяють встановлювати зв'язки з клієнтами по всьому світу, мінімізуючи залежність від локальних ринків та створюючи умови для динамічного розвитку.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що одним із важливих напрямів державної політики щодо впровадження циркулярних бізнес-моделей на підприємствах має бути забезпечення адекватної та стабільної фінансової підтримки для реалізації відповідних інвестиційних проектів.

Важливу роль у цьому процесі, за переконанням авторів, повинна відігравати інтеграція представників малого та середнього бізнесу до міжнародних екологічних мереж. Це допоможе та сприятиме зміцненню позицій українських компаній цього сегменту на нових ринках збуту та надасть їм можливість активно долучатися до глобальних ініціатив, спрямованих на сталий розвиток і відновлення екосистем (див. табл. 3.2 на с. 61).

Таблиця 3.2

Напрями удосконалення управління розвитком підприємств малого і середнього бізнесу в умовах переходу до циркулярної моделі економіки

Напрями удосконалення управління розвитком підприємств	Конкретні заходи, які необхідно здійснити за відповідним напрямом
1	2
1. Зменшення розриву між стратегічними цілями і реальними діями щодо інтеграції принципів циркулярної економіки у основні бізнес-процеси підприємства	<p>Розробка загальної стратегії переходу до циркулярної бізнес-моделі та конкретизація її у вигляді вимірюваних цільових завдань, що корелюють із цілями декарбонізації та охорони навколишнього середовища.</p> <p>Формування відповідних бюджетів для подальшого фінансування ініціатив у сфері переходу до циркулярної бізнес-моделі, зокрема, для мінімізації відходів та зниження навантаження на навколишнє середовище.</p> <p>Створення структурованої програми пілотного впровадження циклічних рішень через тестування на обраних продуктах, аналіз отриманих результатів, коригування стратегій і виявлення можливостей для подальшого масштабування ініціатив.</p> <p>Створення надійної інфраструктури управління даними і підготовки звітності для підтримки прийняття рішень і моніторингу прогресу із досягнення цілей циркулярної економіки.</p>
2. Встановлення вимірюваних цілей і завдань у сфері циклічності ресурсів, моніторинг їх виконання	<p>Формулювання SMART-цілей для ефективного впровадження циклічних продуктів по всьому ланцюгу створення вартості.</p> <p>Вимірювання конкретних показників та оцінка їх динаміки для подальшого інформування усіх зацікавлених сторін про результати переходу до циркулярної бізнес-моделі.</p>
3. Розвиток навичок та обізнаності щодо впровадження практик економіки замкнутого циклу	<p>Систематичне підвищення обізнаності працівників з питань впровадження принципів циркулярної економіки у всі аспекти діяльності підприємства.</p> <p>Проведення роз'яснювальної роботи (у соціальних мережах та із використанням доступних інструментів реклами) серед споживачів щодо можливого впливу їхніх рішень та дій на навколишнє середовище.</p> <p>Залучення ключових постачальників до практики циркулярної економіки. Визначення чітких договірних зобов'язань для дотримання постачальниками вимог циклічності, налагодження співпраці у сфері розробки дизайну продукції згідно з основними принципами економіки замкнутого циклу.</p> <p>Організація взаємодії між структурними підрозділами підприємства для узгодження поставлених цілей і відповідного обміну знаннями у сфері циркулярної економіки.</p>
4. Оцінка ресурсів, які використовуються для виробництва продукції, і ретельний відбір матеріалів з метою розробки дизайну і виготовлення певного продукту із обов'язковим дотриманням принципів циркулярної економіки	<p>Мінімізація використання матеріалів при розробці дизайну продукту через усунення зайвих і небезпечних компонентів і виявлення тих напрямів, де можна зменшити обсяг упаковки чи взагалі відмовитися від неї, без втрати цілісності і якості кінцевого продукту.</p> <p>Застосування цифрових технологій, зокрема, штучного інтелекту, для оптимізації використання матеріалів, збільшення прозорості ланцюгів постачання.</p> <p>Збір даних про вхідні ресурси через платформи електронних закупівель та інформації про постачальників, зокрема щодо вмісту і походження перероблених ними матеріалів.</p> <p>Здійснення поступового переходу до виробництва циклічних продуктів, шляхом репроектування дизайну продукції і заміни окремих матеріалів.</p>

Продовження таблиці 3.2

5. Моніторинг виготовленої продукції та ресурсів для створення переробки із «замкнутим» чи «відкритим» циклом, які забезпечують реалізацію бізнес-моделі циркулярної економіки	Забезпечення переходу від традиційної моделі володіння продуктом до моделі, у якій продукти надаються в лізинг, оренду чи спільне користування протягом усього життєвого циклу такого продукту.
	Організація роботи з постачальниками у напрямі удосконалення інфраструктури реверсивної логістики, зокрема, для оптимізації процесів повернення, відновлення і повторного використання продуктів, які підприємство пропонує споживачам на певному сегменті ринку.
	Залучення клієнтів до ефективного управління поверненням товарів через створення відповідних стимулів, спрощення процесу повернення, товарів, які не відповідають очікуванням споживача, надання бонусних балів за лояльність тощо.
6. Розробка рішень і сприяння міжгалузевій співпраці для досягнення системних змін	Здійснення розробки інноваційних рішень спільно зі стартапами, які вже успішно впровадили принципи циркулярної економіки у свої бізнес-процеси.
	Об'єднання зусиль з іншими підприємствами своєї чи суміжної з нею галузі для прискорення впровадження принципів економіки замкнутого циклу.
	Просування політики із впровадження принципів циркулярної економіки і розширення відповідальності виробника на регіональному і національному рівнях, зокрема, через розробку та впровадження необхідних законодавчих ініціатив і стандартів.
	Поступове розширення інфраструктури реверсивної логістики і збору відходів за допомогою спільних інвестицій, спрямованих на організацію ефективного процесу повернення і збору продукції згідно вимог чинного законодавства у сфері утилізації і переробки відходів.

Джерело: [12, с. 5].

В. Гришко та М. Васильченко підкреслюють: “Циркулярна економіка в умовах сьогодення – це не лише один із основних трендів у сфері сталого розвитку, але й суттєва зміна економічної парадигми, цілком здатна докорінним чином змінити існуючу глобальну економічну систему. Перехід до моделі циркулярної економіки відкриває перед бізнесом додаткову можливість для отримання додаткової цінності і допомагає йому створити певні соціальні чи економічні вигоди. У цьому контексті саме малі і середні підприємства можуть стати важливими агентами змін, адже циркулярна економіка відкриває перед ними нові горизонти у сфері інноваційних моделей ведення бізнесу та оптимізації управління ресурсами [11, с. 9].”

“Для подолання вищезазначених викликів та забезпечення стійкості та розвитку малого бізнесу в Україні необхідно здійснити комплекс заходів, спрямованих на підтримку та стимулювання цього сектора. Стимулювання

розвитку суб'єктів малого підприємництва — це комплекс заходів та стратегій, спрямованих на підтримку, зростання та зміцнення малого підприємництва. Мета цих заходів — створити сприятливі умови для розвитку підприємницької діяльності, підвищити її ефективність та конкурентоспроможність,” – вірно зазначає О. Розум [40, с. 7; див. також табл. 3.3].

Таблиця 3.3

Класифікація методів та інструментів стимулювання економічного розвитку суб'єктів малого підприємництва

Вид методу	Інструменти
Правовий	- Закони України; - Укази Президента; - Постанови та Розпорядження Кабінету міністрів України; - інші нормативно-правові документи.
Адміністративний	- Міжнародні та державні програми фінансування, інвестування та допомоги; - Державні замовлення.
Економічний, в т.ч. фінансовий	- гранти на підтримку модернізації виробництва малих підприємств; - гранти на підтримку аграрного сектора; - гранти на власну справу; - гранти для мікробізнесу; - субсидії; - інші небанківські фінансові інструменти;
Податковий	- пільги за єдиним податком; - пільги за єдиним соціальним внеском; - зниження ставки за податком на прибуток; - звільнення від сплати імпортного ПДВ; - пільги щодо застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг та скасування санкцій за порушення вимог їх використання; - пільги зі сплати митних платежів; - податкові канікули.
Кредитний	- пільгові кредити.
Регуляторний	- спрощення процедур реєстрації бізнесу; - спрощення системи податкового адміністрування.
Інфраструктурний	- відновлення інфраструктури; - бізнес-інкубатори та технопарки; - покращення логістики.
Інноваційний	- інноваційні гранти; - інноваційні кластери.
Організаційний	- цифрові платформи; - консалтингові послуги; - освітні послуги.

Джерело: [40, с. 8].

У сучасному світі малий бізнес перебуває на перехресті двох важливих тенденцій — цифровізації та глобалізації. З одного боку, ці процеси відкривають для нього величезні перспективи, такі як доступ до міжнародних ринків, можливості для впровадження інновацій, гнучкість у веденні справ і спроможність швидко реагувати на зміни в потребах споживачів. Але, з іншого боку, вони значно підвищують конкуренцію та стандарти якості товарів і послуг, вимагаючи постійного вдосконалення цифрових компетенцій і технологій.

Ключем до успішної адаптації малого бізнесу є здатність інтегрувати сучасні цифрові інструменти у підприємницькі процеси, розробляти інноваційні продукти та формувати нові динамічні бізнес-моделі. Особливо перспективними напрямками розвитку стають електронна комерція, цифровий експорт, рішення у сфері фінансових технологій, а також активне застосування онлайн-освітніх ресурсів та платформ.

Саме забезпечення підтримки державою, стимулювання цифрової трансформації та розвиток підприємницької активності створять умови, за яких малі підприємства не лише зможуть подолати сучасні виклики, але й стануть важливим двигуном економічного розвитку в умовах цілої цифрової епохи.

ВИСНОВКИ

Державна підтримка малого бізнесу в Україні є дійсно вагомим та ключовим чинником для забезпечення економічної стійкості та розвитку країни. Малий бізнес складає основу української економіки, він займає більше 90% усіх підприємств країни і створює значну частину робочих місць для населення країни [38].

Однак, на жаль, цей сектор стикається з численними викликами, серед яких зустрічаються високий рівень податкового навантаження, нестабільність економічного середовища, складність у доступі до фінансування та проблеми, пов'язані з бюрократичними бар'єрами. Це створює необхідність для ефективної державної підтримки, яка б могла забезпечувати рівні умови для розвитку малих підприємств і сприяти б їх здатності адаптуватися до будь-яких змін, що відбуваються в економіці.

Однією з головних проблем малого бізнесу є недостатня фінансова підтримка. Хоча в останні роки спостерігається певне покращення в умовах доступу до фінансування для підприємців, особливо через гранти та субсидії, проте, цього все ж таки недостатньо для задоволення потреб сектору.

Важливим аспектом є значне збільшення державного фінансування та створення механізмів, що дозволяють підприємствам отримувати кредити за вигідними умовами. В Україні вже існують програми, які дозволяють малим підприємствам отримувати кредити на розвиток бізнесу під низький відсоток. Проте, за оцінками, лише 15% малих підприємств мають доступ до цих програм у 2023 році.

Підтримка малого бізнесу в Україні потребує значного покращення в частині зниження адміністративних бар'єрів. Піднімається проблематика з бюрократією та складними процедурами реєстрації бізнесу є одними з основних перешкод, що обмежують розвиток малого підприємництва. Згідно з останніми даними, в 2023 році лише 30% підприємців зазначили, що адміністративні процедури стали простішими за останні п'ять років. Тому важливим кроком є

подальше спрощення регуляторних процедур, а також здатність розширення електронних послуг для підприємців, що дозволить значно знизити витрати часу і коштів на виконання бюрократичних вимог [18].

Ще однією важливою складовою підтримки є створення інфраструктури, яка б допомогла малим підприємцям реалізовувати свої інноваційні проекти. Інститути екологічних бізнес-інкубаторів, науково-технічних парків та центрів підтримки стартапів дозволяє молодим та амбітним підприємцям виходити на нові ринки та масштабувати свій бізнес, використовуючи доступ до технологічних рішень та наукових розробок. Такі центри вже сприяли розвитку понад 500 стартапів у 2022 році, однак для залучення більшої кількості підприємців до цієї системи необхідне збільшення фінансування та вдосконалення інфраструктури країни [45].

Стимулювання інвестицій у сектор малого бізнесу, зокрема в галузі технологічних інновацій, є ще однією важливою частиною державної політики. Інвестиції в інноваційні галузі мають величезний потенціал для розвитку економіки країни. У 2023 році лише 12% малих підприємств інвестували в інноваційні технології, що свідчить про потребу в подальшій державній підтримці цих ініціатив. До того ж, спеціальні податкові пільги для інноваційних стартапів допоможуть стимулювати інвестиції в наукомісткі технології та інфраструктуру [29].

Щодо податкової політики, на даний момент, хоча податкові пільги та знижки для малих підприємств дещо зменшили податкове навантаження, це все ж недостатньо для забезпечення їх сталого розвитку. Податкові пільги, наприклад, такі як спрощена система оподаткування, дозволяють значно зменшити витрати на податки для малого бізнесу, але вони не завжди є доступними для підприємств в залежності від їх виду діяльності та регіону, в якому вони перебувають. Більше того, реформа податкової системи потребує більш гнучкого підходу для підтримки різних форм підприємництва, що дозволить знизити навантаження на найбільш вразливі категорії підприємців, такі як стартапи та підприємства в сільських районах.

Не менш важливим є розвиток ринку праці для малого бізнесу. Для створення сприятливого середовища для підприємництва необхідно зосередитися на зменшенні безробіття серед молоді та вразливих категорій населення, а також на полегшенні доступу до професійного навчання для підприємців і їх працівників. За даними статистики, у 2023 році рівень безробіття серед молоді в Україні становив 22%, що є значною перешкодою для розвитку малого бізнесу, оскільки підприємці не можуть знайти кваліфікованих кадрів для своїх потреб [14].

Усі ці фактори, в сукупності, вказують на те, що державна підтримка малого бізнесу в Україні має бути комплексною, гнучкою і спрямованою на різні форми розвитку економічного сектору. За останні роки певні позитивні зміни були досягнуті, проте, для забезпечення сталого розвитку малого бізнесу необхідне значне посилення підтримки з боку держави. Україна повинна забезпечити такі умови, які дозволяють малим підприємствам ефективно розвиватися в своїх сферах, долати будь-які ризики та здобувати конкурентні переваги не лише на внутрішньому, але й на міжнародному ринку. Тільки за таких умов малий бізнес зможе стати справжнім драйвером економічного зростання країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Доступні кредити 5-7-9%»: Уряд перерахував 1,9 млрд грн для компенсації відсотків за програмою. Офіційний сайт Міністерства економіки України, 02.05.2025 року. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=72b87b21-a758-472c-8194-1911c8f8142a&title=DostupniKrediti5-7-9>
2. 1 млрд грн передбачено на підтримку розвитку бізнесу Сумщини у 2024 році, – Юлія Свириденко // Міністерство економіки України, 28.03.2024. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?id=3163715e-d226-425c-9a82-a11b175f7306>
3. Акуленко В. Л., Захаркін О. О., Комендант І. В. Роль малого та середнього бізнесу у фінансових відносинах місцевого самоврядування // *Бізнес Інформ*. 2020. №9. С. 147–154. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-9-147-154>
4. Аналіз актуального стану та пропозиції щодо покращення умов для підприємництва в Україні // *Career Hub*, 30.08.2022 – URL: <https://careerhub.in.ua/doslidzhennya-analiz-aktualnogo-stan/>
5. Бабій, І., Баксалова, О., & Остапчук, О. Механізм формування конкурентної політики малого підприємництва в післявоєнний період // *Innovation and Sustainability*. 2022. №2. С. 123–130. URL: <https://doi.org/10.31649/ins.2022.2.123.130>
6. Бізнес у фокусі Європейського Союзу та Фонду розвитку підприємництва: що вдалося зробити? // *Економічна правда*. 16.08.2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/msp/2021/08/16/676867>
7. Васюта В. Б., Лобас В. Г., Зубко О. І. Сучасні проблеми розвитку малого підприємництва в Україні // *Галицький економічний вісник*. 2024. Том 87. № 2. С. 207–213.
8. Васюта В., Путря А., Пивоваров В. Стан розвитку малого підприємництва в Україні // *Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки»*. 2022. № 6, Том 1. С. 160–164.
9. Ватаманюк-Зелінська, У., Кілочко, О., Зелінський, М.-П. Державна

фінансова підтримка МСБ в період воєнного стану // *Економіка та суспільство* 2022. № 45. С.1–10. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-77>

10. Грантова підтримка українського малого та середнього бізнесу щодо реєстрації об'єктів інтелектуальної власності в ЄС // *SME Fund*, 23.01.2024 URL: <https://ukrpatent.org/uk/news/main/sme-fund-2024-hrantova-pidtrymka-23012024>.

11. Гришко В.В., Васильченко М.І. Управління розвитком підприємств малого та середнього бізнесу в умовах циркулярної економіки: проблеми та можливості // *Економіка та суспільство*. 2024. № 68. С. 1 – 9. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-164>.

12. Гуренок А. Стан малого підприємництва та бізнесу під час війни та можливості розвитку у непростий для країни час // *Bitfaktura*. 06.02.2024. URL: <https://bitfaktura.com.ua/blog/stan-malogo-pidpriemnitstva-ta-biznesu-pid-chas-viini-ta-mozhливosti-rozvitku-u-nieprostii-dlia-krayini-chas>

13. Державна служба статистики України: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

14. Дикань В., Фролова Н. Напрями та інструменти державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час // *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56>

15. Дикань В. Л., Толстова А. В. Механізм державного регулювання відтворення та розвитку економіки України в ринкових умовах // *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2022. № 76–77. С. 5–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetr_2021-2022_76-77_3

16. Димченко О., Кисельгоф Є., Рищенко М. Визначення ефективності заходів з розвитку підприємництва у регіонах України // *Економіка та суспільство*. 2025. № 72. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-95>

17. Длігач А. Як почуваються малий і середній бізнеси під час війни. Результати дослідження // *Економічна правда*. 06.09.2023. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2023/09/06/703949/>

18. Дячун О., Нагорняк І. Стимулювання розвитку підприємництва в

Україні в контексті європейських стандартів // Нарощування фінансово-економічного потенціалу суб'єктів економічних відносин як основа поступального розвитку територіально-господарських систем : монографія. Тернопіль : ФОП Паляниця В.А., 2021. С. 85–89. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/35252/2/NFEPSEV_2021_Diachun_O-Promoting_entrepreneurship_85-89.pdf

19. Закон України «Про державну підтримку малого і середнього підприємництва». Закон України від 24.07.2007 № 1105-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-16>.

20. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>.

21. Закон України «Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках». Закон України від 30.08.2024 № 821-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80#Text>

22. Козак А. Р., Гевлич Л. Л. Роль та місце малого бізнесу в економіці України та світу // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2021. Вип. 13. Т. 2. С.236–240. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/issue/view/398>

23. Ливч Д. Малий та середній бізнес: стійкість в часи війни, потенціал для відбудови України» // *Економічна правда*. 02.02.2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/2/709420/>

24. Лойко В. В. Александров Б. В. Розвиток мікро-, малих та середніх підприємств України в період війни // *European scientific journal of Economic and Financial innovation (ESJOEAFI)*. 2024. №1(13). URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/49449/1/V_Loiko_B_Aleksandrov_ESJOEAFI_1_2024.pdf

25. Мельник Т. Збитки малого й середнього бізнесу за шість тижнів

війни оцінюються в \$64–85 млрд – дослідження // *Forbes.ua*. 10.05.2022. URL: <https://forbes.ua/news/zbitki-malogo-y-serednogo-biznesu-za-pershiy-misyats-otsinyuyutsya-v-64-85-mlrd-doslidzhennya-10052022-5936>

26. Мельник Т. Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану // *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 7. С. 3–11. URL: [10.26642/ema-2022-2\(100\)-3-11](https://doi.org/10.26642/ema-2022-2(100)-3-11)

27. Мельник Ю., Шпирка О., Горковенко А., Губарець І., Роздольська Ю. Цифровізація та експорт: ключові тренди розвитку малого бізнесу в Україні // *European Business Association*, 27.02.2025. URL : <https://eba.com.ua/tsyfrovizatsiya-ta-eksport-klyuchovi-trendy-rozvytku-malogo-biznesu-v-ukrayini/>

28. Михайленко Д. Сучасні тенденції розвитку малого підприємництва в Україні // *Економіка та суспільство*. 2024. № 60. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-139>

29. Міністерство економіки України. 2022. URL : <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA>

30. Мірошник Р. О., Прокоп'єва У. О. Розвиток малого і середнього бізнесу в Україні: проблеми і перспективи // *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми економіки та управління». 2020. Т. 4, № 1. С. 63–67. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21613/maket200296-65-73.pdf>

31. Останні новини про малий бізнес: огляд подій і підтримка // *Cencor.net* // 2024. URL: https://cencor.net/ua/tag/3824/malyyi_biznes

32. Перелік програм, грантів, ініціатив підтримки бізнесу, актуальних у січні 2024 // Білолуцька громада 2023. URL: <https://bilolucka-gromada.gov.ua/granti-listopada-20-05-02-31-10-2023>

33. Підтримка бізнесу в умовах війни // *Дія. Бізнес*. 2022. URL: <https://business.diia.gov.ua/>.

34. Підтримка малого і середнього бізнесу в Україні // Урядовий портал КМУ. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/derzhavna-pidtrymka-biznesu>

35. Пілевич Д. Державна підтримка розвитку малого бізнесу в Україні // *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2022. №3 (27). С. 110–122. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-3\(27\)-110-122](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-3(27)-110-122)
36. Піхняк Т. А. Сучасні виклики для економічного розвитку малого підприємництва в Україні // *Приазовський економічний вісник*. 2021. Вип. 2(25). URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2021/2_25_ukr/7.pdf
37. Податковий кодекс України. Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
38. Пріоритети та виклики діяльності малого та середнього бізнесу у 2025 році: комітетські слухання // *Дебет-кредит*. 31.03.2025. URL: <https://news.dtkk.ua/society/economics/97471-prioriteti-ta-vikliki-diiialnosti-malogo-ta-serednyogo-biznesu-u-2025-roci-komitetski-sluxannia>
39. Рихліцький В. Грантові програми для бізнесу // *Економічна правда*, 17.08.2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/08/17/690436/>
40. Розум О.О. Методи та інструменти стимулювання економічного розвитку суб'єктів малого підприємництва в умовах воєнного стану // *Ефективна економіка*. 2024. № 7. URL: <https://orcid.org/0009-0007-5256-4114>
41. Свириденко Ю. Допомога бізнесу на понад 41 млрд грн. Міністерка економіки Юлія Свириденко про шість основних економічних програм у проєкті держбюджету-2024 // *Forbes.ua*. 26 вересня 2023. URL: <https://forbes.ua/money/dopomoga-biznesu-na-ponad-41-mlrd-griven-ministerka-ekonomiki-yuliya-sviridenko-pro-shist-osnovnikh-ekonomichnikh-program-u-proekti-derzhbyudzhetu-2024-26092023-16256>
42. Соболев В.М., Лактіонова К.О. Ефективність державної підтримки малого бізнесу в Україні в умовах війни. *Сучасні кризові явища в економіці та проблеми облікового, контрольного та аналітичного забезпечення управління підприємством*: матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції (24 травня 2025 р.). відп. ред. О.А. Нужна. Вип. 17. Луцьк: ВІП ЛНТУ, 2025. С.472–475 (0,15 д.а.). URL : https://drive.google.com/file/d/1Uip8C2YKehX0b_Qc4YNhFw3_p-J95pHH/view

43. Соколенко А. Для відновлення українського малого та середнього бізнесу потрібно €6 млрд. Дослідження // *Forbes.ua*. 1 вересня 2022 // URL: <https://forbes.ua/company/chez-viynu-dlya-vidnovlennya-ukrainskogo-malogo-ta-serednogo-biznesu-potribno-6-mlrd-doslidzhennya-01092022-8060>
44. Стан українського бізнесу під час війни: підсумки 2024 року, прогнози на 2025 рік // *Logist.FM*, 25.02.2025 // URL: <https://logist.fm/publications/stan-ukrayinskogo-biznesu-pid-chas-viyni-pidsumki-2024-roku-prognozi-na-2025-rik>
45. Сухорукова Г. Державні програми з підтримки бізнесу на 2025 рік // *Kyivstar Business Hub* 21.02.2025. URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/derzhavni-programi-z-pidtrimki-biznesu-na-2025-rik>
46. Тульчинська С., Шило А. Малий та середній бізнес як детермінанта розвитку територій // *Modeling the Development of the Economic Systems*. 2024. № 4. С. 87–91 // URL: <https://mdes.khmn.edu.ua/index.php/mdes/article/view/451>
47. Український бізнес під час війни: реальна аналітика та перспективи на майбутнє у 2024 році // *FinStream*, 30.09.2023. URL: <https://finstream.ua/ukrayinskyj-biznes-pid-chas-vijny-analytyka/>
48. Фоміна О., Литвинчук Д. Європейські тенденції розвитку консалтингу // *Економіка та суспільство*. 2024. № 60. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-55>
-
49. Харченко Р. В. Проблеми та перспективи розвитку малого бізнесу в Україні // *Бізнес Інформ*. 2022. №8. С. 81–87. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-8-81-87>
50. Яценко Л. Проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні як основного джерела робочих місць // *Національний інститут стратегічних досліджень*. Київ, 17.05.2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak>
51. Bonacich E., Modell J. *The Economic Basis of Ethnic Solidarity: Small Business in the Japanese American Community*. Kindle Edition. 2023. 304 p.

52. Boyce M. *Principal Investigators and R&D Failure: Probability of Innovation Failure in Small Business*. Springer Nature, 2023. 124 p.
53. Brem A., Baierl R., Behrens, J. *Digital Entrepreneurship: Interfaces Between Digital Technologies and Entrepreneurship*. Kindle Edition 1st ed. 2019. 211 p.
54. *Circular Business Models in the Manufacturing Industry: Insights from Small Open Economies*. Springer Nature, 2023. 232 p.
55. *Contemporary Entrepreneurship: Global Perspectives and Cases*. Ed.: B. Hammoda, S. Durst. Routledge, 2024. 141 p.
56. Dreßler M. *Sustainable Entrepreneurship: A Guide to Strategic Business Management for Small Entrepreneurs in the Wine Industry and beyond*. Kindle Edition, 2024. 583 p.
57. Fisher J. G. *How to Build, Buy, and Sell a Small Business: Essential Tips and Expert Guidance from 40 Years of Small Business Development*. 1st Kindle Edition, 2024. 163 p.
58. Fitzpatrick P., Kawasaki G. *The Art of Small Business Social Media: A Blueprint for Marketing Success*. Rowman & Littlefield Publishers, 2024. 256 p.
59. Gomez R., Semansky M., Isakov A. *Small Business and the City: The Transformative Potential of Small Scale Entrepreneurship*. Rotman Publishing Kindle Edition, 2015. 307 p.
60. Hofer M. *M&A for Small and Medium-Sized Enterprises: A Transformative Journey to Business Expansion*. Kindle Edition, 2024. 257 p.
61. Kozielski R. *Understanding the New Business Paradigm in Eastern Europe: Lessons on Building a Successful Small Business*. Emerald Publishing, 2017. 224 p.
62. Lauderbaugh P. *The Small Business Leader's Guide to AI: Transforming Operations with Intelligent Solutions*. Outskirts Press, 2024. 264 p.
63. Pakroo P. *The Small Business Start-Up Kit: A Step-by-Step Legal Guide*. 13th Edition. Sheridan, 2024. 449 p.
64. Reses J., Weinberg L. *Self-Made Boss: Advice, Hacks, and Lessons from Small Business Owners*. McGraw Hill, 2022. 240 p.

65. Schaper M., Volery T., Weber P., Gibson B. *Entrepreneurship and Small Business*. Wiley, 2013. 528 p.
66. *Small and Medium-sized Enterprises, and Business Uncertainty_ Just Surviving or Thriving?* Palgrave Macmillan, 2023. 249 p 61.
67. Vasiuta V., Klymenko K. *Unshadowing of Economic Processes in Ukraine – is the Main Condition for the Development of Entrepreneurship // Economics and region*. 2021. № 2. P. 15-25.